

MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMî VE ORYANTALİSTLERE YÖNELTİĞİ
ELEŞTİRİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsmail Yaşar

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Gültekin

Uşak

Mayıs, 2023

**MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ VE ORYANTALİSTLERE
YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER**

İSMAİL YAŞAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Gültekin

Uşak

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Mayıs, 2023

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ VE ORYANTALİSTLERE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

İsmail YAŞAR

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mayıs 2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe GÜLTEKİN

Oryantalizm, İslami ilimlerde, özellikle hadis alanında en popüler konulardan biridir. Şarkiyatçıların görüşlerinin İslami ilimlerdeki çalışmaları dolaylı veya dolaysız olarak uzun süredir etkiledikleri görülmektedir. Şarkiyatçılığın hadis sahasındaki güncel etkisinin artmasının ana sebeplerinden birisi de Goldziher, Juynboll ve Schacht gibi oryantalistlerin hadisler hakkında yaptığı ağır eleştirilerin karşılıklı dialektik hale dönüşmesidir. Hadis sahasındaki oryantalizm çalışmalarını İslam dünyasından ilk takip edenlerden birisi Muhammed Mustafa el-A‘zamî’dir. A‘zamî hem Goldziher’in hem de Schacht’ın özellikle hadis sahasındaki eserlerini incelemiş, bunları yorumlamaya ve e silentio, isnadların geriye doğru geliştirilmesi gibi teorilerini çürütmeye çalışmıştır. A‘zamî’nin görüşleri, özellikle Schacht eleştirileri Türk akademisyenler tarafından çoğu kitapta atıfta bulunulması bakımından önemlidir. Türk akademisinde hadis alanında oryantalizm ile ilgili çalışmaların sayısı az gibi görünse de aslında çok kaliteli makaleler ve kitaplar ortaya çıkmıştır. Ancak dil sorunu gibi çeşitli sebeplerden dolayı alanda yeterince çalışma yapılmadığını söyleyebiliriz. Bu çalışmada öncelikle oryantalizm hakkında kısa bir sunum yapılmıştır. Bu kısımdan sonra A‘zamî’nin oryantalistlerin görüşlerine yaptığı eleştirilere değinilmiş, başta Schacht olmak üzere şarkiyatçılar hakkındaki görüşleri, eleştirileri ve eserlerinde izlediği yöntemler gösterilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Türk akademisinde doğrudan hadis ve oryantalizm üzerine yapılan çalışmalar ve A‘zamî’nin alandaki etkileri hakkında genel bir fikir sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Oryantalizm, A‘zamî, Schacht, Eleştiri.

ABSTRACT**MUHAMMAD MUSTAFA AL-A‘ZAMÎ’S CRITICISM ABOUT
ORIENTALISTS****İsmail YAŞAR****Department of Islamic Sciences****Uşak University Graduate Education Institute, May 2023****Thesis Advisor: Dr. Ayşe GÜLTEKİN**

Orientalism is one of the most popular topics in Islamic sciences, especially in the field of ḥadīth. The views of Orientalists have long influenced studies in Islamic sciences, either directly or indirectly. One of the main reasons for the increase in the current influence of Orientalism in the field of hadith is the mutual dialectic of heavy criticism of hadiths by the Orientalists such as Goldziher, Juynboll and Schacht. Muhammed Mustafa al-A‘zamî was one of the first to follow the work of orientalism in the field of hadith from the Islamic world. He analyzed the works of both Goldziher and Schacht, especially in the field of hadith, and tried to interpret them and refute their theories such as e silentio and the backward development of isnāds. A‘zamî’s views, especially his criticisms of Schacht, are important that they are cited in many books by Turkish scholars. Although the number of studies on orientalism in the field of hadith in Turkish academia seems to be few, in fact, very high-quality articles and books have emerged. However, we can say that not enough studies have been conducted in the field due to various reasons such as language problems. In this study, first of all, a brief presentation was made about orientalism. After this section, A‘zamî’s criticisms of the orientalist’s views were discussed. His views on orientalist, especially Schacht, his criticisms and the methods he followed in his works were shown. Then, a general idea about the studies on hadith and Orientalism in Turkish academia and A‘zamî’s influence on the field was presented.

Keywords: Hadith, Orientalism, Azami, Schacht, Criticism.

ÖNSÖZ

Hadisler Müslümanlar için ilk dönemden itibaren gerek dini konularda gerekse sosyal hayatta ilk müracaat edilen kaynaklardan olmuştur. Son dönemde oryantalistlerin hadisler ile ilgili çeşitli teori, iddia ve fikirleri gerek batıda gerekse İslam toplumunda karşılık bulmakta, lehte ve aleyhte çalışmalar yapılmaktadır. Bu nedenle hadiste oryantalizm alanı her Müslüman için yeteri kadar bilinip tanınmalıdır.

Son zamanlarda hadis alanındaki pek çok çalışmada artık oryantalistlerin görüşlerine de yer verilmektedir. Bu çalışmaların bazılarında oryantalistlerin görüşlerine sadece atıfta bulunulmakta, oryantalist görüşler hiçbir eleştiri getirilmeden aktarılmakta, bazılarında ise oryantalistlerin görüşleri eleştirilmektedir. Muhammed Mustafa el-A‘zamî İslam dünyasında Goldziher ve Joseph Schacht gibi oryantalistlerin düşüncelerinin olumsuzluklarını ve yanlışlarını kavrayan, önemli cevaplar veren ve eleştiren öncü alimlerdenidir. A‘zamî’nin İslam dünyasında oryantalistlerle ilgili ilk çalışanlardan olmasından dolayı da onun fikirleri daha sonra yapılan akademik çalışmaları etkilemiştir. Bu çalışmada Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin eserlerinde oryantalistlere yönelttiği eleştiriler tespit edilecek ve onun eleştirilerinin Türk akademisindeki karşılığı, oryantalizm ve hadis üzerine yazılan kitaplar ekseninde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ilk gününden itibaren tespit ve yönlendirmeleri ile destek olan değerli hocam Ayşe Gültekin’e teşekkürü bir borç addederim. Eğitim hayatımın buraya kadar olan kısmında çeşitli vesilelerle okumaya, öğrenmeye teşvik eden, zorlandığım dönemlerde cesaret ve şevk veren, hem maddi hem de manevi olarak ellerinden geldiği kadarıyla yol gösteren ve yardımını esirgemeyen bütün öğretmenlerime şükranlarımı sunarım. Oldukça yoğun geçen bu süreçte desteğini esirgemeyen sevgili eşim ve kızıma da teşekkür ederim.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : İsmail YAŞAR

Lisans Öğrenimi : Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi : Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Almanca, Arapça

Bilimsel Faaliyetleri :

Mesleki Deneyim

Çalıştığı Kurumlar : Diyanet İşleri Başkanlığı

Projeler :

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	2
4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	3
4.1. ORYANTALİZM KAVRAMI.....	3
4.2. ORYANTALİZM VE İSLAMİ İLİMLER.....	4
4.3. ORYANTALİZM VE HADİS.....	7
4.4. ORYANTALİSTLERİN İŞTİHAR ETMİŞ BAZI GÖRÜŞLERİ	9
4.4.1. Semavi Dinlerin Devamı	10
4.4.2. İslam Hukukunun Geç Dönemde Ortaya Çıkması	10
4.4.3. İlk Sünnet Kavramı.....	12
4.4.4. Müşterek Râvi Teorisi	13
4.4.5. E-Silentio.....	13
4.5. ORYANTALİZM ELEŞTİRİLERİ	14
4.5.1. Toptancı Yaklaşım	15
4.5.2. Bilgi Eksikliği.....	16
4.5.3. Ön Yargı.....	16
4.5.4. Görmezden Gelme.....	17
1. BÖLÜM: MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ VE HADİSTE ORYANTALİZM.....	19
1.1. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN HAYATI.....	19
1.2. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ESERLERİ	25
1.3. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ORYANTALİZM ELEŞTİRİLERİNDE KULLANDIĞI YÖNTEM	27
1.3.1. Ayetle İstidlal.....	28
1.3.2. Hadis Literatüründen Yararlanma	31
1.3.3. Farklı Oryantalistlerden Örnek Verme	34
1.3.4. Tarih İlminden Yararlanma	35
1.3.5. Doğrudan Alıntı.....	38
1.3.6. Bütüncül Bakış	40
1.3.7. Tercüme Hatalarını Gösterme	44
1.3.8. Sözlük Anlamından Yararlanma.....	45
1.3.9. Şiirle İstişhâd	46
1.3.10. Cerh Ve Ta‘Dîl	47
1.3.11. Matematiksel Hesaplamalardan Yararlanma	48
1.3.12. İlk Kaynağa Müracaat.....	50
1.4. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ORYANTALİZMLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	51
1.4.1. Seçici Alıntılama.....	55
1.4.2. Yaşayan Gelenek	58
1.4.3. Eski Fıkıh Okulları	60
1.4.4. Medine Ameli.....	61
1.4.5. İsnad Sistemi.....	63

1.4.6. E Silentio	67
1.4.7. Önyargı.....	69
1.4.8. İçsel Çelişki	70
1.4.9. Aşırı Genelleme	72
2. BÖLÜM: HADİS ALANINDA TÜRKİYE’DE ORYANTALİZMLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARA MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ETKİSİ	74
2.1. A‘ZAMÎ’YE SADECE ATIF YAPILAN ESERLER	74
Ahmet Yücel: Oryantalist Hadis Literatürü	75
Ali Dere: Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme	75
2.2. A‘ZAMÎ’NİN ÇALIŞMALARININ DEĞERLİ BULUNDUĞU ESERLER	76
Ahmet Yücel: Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi.....	76
Fatma Betül Altıntaş: Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu	77
Fatma Kızıl: Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi.....	78
Hüseyin Akgün: Goldziher ve Hadis	78
Mehmet Emin Özafşar: Oryantalist Yaklaşım İtirazlar	79
Rahile Kızılkaya Yılmaz: Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta’	80
Sabri Çap: Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis.....	80
Serkan Çelikan: Oryantalist Düşünce “Hayalî Râvî” Anlayışı ve Eleştirisi	80
Süleyman Doğanay: Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları	81
Yavuz Köktaş: Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar	81
2.3. A‘ZAMÎ’Yİ ELEŞTİRENLER.....	82
Ayşe Mutlu Özgür: Hadise Oryantalist Yaklaşımlar: Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme.....	82
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	88

KISALTMALAR

- b.: İbn
bk. : Bakınız
b.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed. : Editör
h. : Hicrî
Hz. : Hazreti
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
s.a.s. : Sallallahü Aleyhi ve Sellem
thk. : Tahkik eden
vb. : Ve benzeri

GİRİŞ

Hadisler İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar için Kur'an'dan sonra en önemli ikinci kaynak olmayı sürdürmüştür. Hatta dinin kaynakları arasında ilk sırada yer alan Kur'an'ı anlamada bile ilk müracaat kaynaklarından birisi hadislerdir. Gerek dini konularda gerek sosyal hayatın gündelik olaylarında İslam toplumlarının referans kabul ettiği en önemli olgulardan birisi hadis olduğu için Müslümanlar arasında hadisin apayrı bir konumu vardır.

Hadislerin İslam toplumundaki önemini görebilenler bu alandaki çalışmalara ayrı bir önem atfetmiştir. Avrupa'nın İslam ile karşılaşmasının ilk günlerinden itibaren bu gizemli din ve bu dinin Peygamberinin söyledikleri hakkında çalışmalar yapılmıştır. Doğuyla ilgili çalışma yaptıkları için müsteşrik veya oryantalist adı verilen bu kişileri kendi aralarında çeşitli gruplara ve dönemlere ayıranlar da olmuştur.

Oryantalistlerin hadis alanına yönelmesinin sebepleri tartışılmakla birlikte onları bu alana yönlendiren temel sebebin hadisin İslam toplumunu bir arada tutan en kuvvetli bağlardan birisi olması gösterilebilir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Doğuyu çalışan bilim adamları, yani oryantalistler için hadis alanı oldukça ilgi çekici bir alandır. Dolayısıyla pek çok ilim adamı hadis alanıyla ilgili çalışmalar ortaya koymuştur. Oryantalistlerin bu çalışmaları müspet ve menfî şekilde gerek kendi aralarında gerekse İslam toplumunda belirli tepkilerle karşılaşmıştır. Çalışmamızda oryantalistlerin görüşleriyle alakalı genel değerlendirmeler yapılacaktır.

Muhammed Mustafa el-A'zamî (ö. 2017) oryantalistlerin çalışmalarıyla alakalı bilimsel yayınlar ortaya koyan ilk Müslüman bilim adamları arasında yer almaktadır. A'zamî'nin Ignaz Goldziher (ö. 1921) ve Joseph Schacht (ö. 1969) ile ilgili tenkitleri gerek İslam dünyasında gerekse batıda yankı uyandırmıştır. Çalışmamızda A'zamî'nin Goldziher ve Schacht başta olmak üzere oryantalistlerle ve hadiste oryantalizmle ilgili görüşleri incelenmeye çalışılmıştır. Oryantalistleri eleştirirken kullandığı metotlar ve temel eleştiri noktaları incelenerek A'zamî'nin savunma refleksiyle değil de bilimsel yöntemlerle Goldziher ve Schacht'ı değerlendirdiği, konuları belirli yöntemler dahilinde ele aldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

A'zamî'nin yayınladığı eserlerin kendi döneminde ve sonrasında ne gibi etkiler bıraktığı, ne tür tepkiler aldığı çalışmamızın diğer bir konusudur. Bununla ilgili olarak

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin görüşlerine atıfta bulunan Türk akademisindeki güncel çalışmalardan söz edilecektir.

Özellikle hadisle ilgilenen oryantalistlerin görüşleri Türkiye’deki akademisyenler tarafından dikkatle takip edilmiş, makale, tez, kitap bölümü veya müstakil eser olarak az denilemeyecek kadar değerlendirme kaleme alınmıştır. Çalışmamızda Türk akademisinde müstakil olarak sadece hadis ve oryantalizm üzerine yazılmış eserler hakkında bir bölüm oluşturularak detaylı bilgi verilmeye çalışılmıştır. Yine bu eserlerdeki A‘zamî ile ilgili kısımlar aktarılmaya çalışılarak A‘zamî’nin alana etkisiyle ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Müslüman bilim adamlarının bir kısmı oryantalistleri bütünüyle reddetmek gerektiğini, bir kısmı ise oryantalistlerin çalışmalarının dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir. Bunun temelinde ise İslam toplumundaki hoşgörü ve kendi dinlerinin doğruluğundan emin olma hissi önemli bir rol oynamaktadır. Batının kendilerini yanlış anladığını düşünenler ise cevap verme yolunu tercih etmektedir.

Müslüman bilim adamları arasında oryantalistlerin görüşlerini inceleyip, akademik çalışmalarla cevap verenler arasında ilk sıralarda Muhammed Mustafa el-A‘zamî gelmektedir. A‘zamî’nin alandaki çalışmaları hem kendi dönemindeki çeşitli tartışmalara sebep olmuş, hem de kendinden sonraki pek çok çalışmayı etkilemiştir. Bu nedenle A‘zamî’nin başta Ignaz Goldziher ve Joseph Schacht olmak üzere oryantalistlerle ilgili fikirleri önem arz etmektedir. Buradan hareketle A‘zamî’nin alandaki çalışmalarının incelenip tartışılması, alanla ilgili gelecek pek çok tartışmaların, bilimsel çalışmaların seyrini değiştirebilecek niteliktedir. Bu noktada çalıştığımız konu oldukça ehemmiyeti haiz görünmektedir.

Türk akademisinde yayınlanan hadis ve oryantalizmle ilgili kitaplarda A‘zamî’ye yapılan atıflar A‘zamî’nin oryantalizm ve hadis konusunu çalışanlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığı hakkında genel bir fikir elde edilebilmesi açısından önemlidir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmamız nitel bir araştırma olup A‘zamî’nin oryantalizm ve hadis ile ilgili fikirlerini incelemeyi hedeflemektedir. Araştırmamızda nitel araştırma yöntemi

kullanılmıştır. Nitel araştırma, her ne kadar tanımının yapılması zor olsa da farklı veri toplama tekniklerini kullanabilen, analiz edebilen bir araştırma yöntemidir.¹

Çalışmamızda alandaki mevcut kaynakları inceleyerek veri toplama yapılabilen bir tarama çeşidi olan literatür tarama tekniği kullanılmıştır.

Çalışmamızda temel kaynak olarak Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin *İslam Fıkhi ve Sünnet* adlı eserinden yararlanılmıştır. Her ne kadar diğer eserlerine atıf yapılsa da esas olarak bu çalışma kullanılmıştır. Çünkü A‘zamî’nin diğer eserlerindeki oryantalizm eleştirileri kısa ve özet şeklindedir. Oryantalistlerle alakalı en detaylı çalışması ise Türkçeye *İslam Fıkhi ve Sünnet* diye tercüme edilen *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı eseridir. Tezde Türkçe tercümeyi esas almamızın nedeni ise Türkiye’de yaygın olarak okunması ve daha erişilebilir olmasıdır. Tezin özeti olarak yayınladığımız makalemizde² ise hedef kitleden dolayı A‘zamî ve Schacht’ın eserlerinin İngilizcesi tercih edilmiştir.

4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

4.1. ORYANTALİZM KAVRAMI

Oryantalizm kavramının sözlükte Fransızca *orientalisme* kelimesinden geçtiği ve doğu bilimi anlamına geldiği belirtilmektedir.³ Aynı manada kullanılan fakat biraz eski bir kavram olan Şarkiyatçılık ise Arapça kökenli olup, doğu bilimleriyle uğraşma manasındadır. Aynı kelimeden gelen müsteşrik ise doğu bilimci anlamına gelmektedir.⁴

Oryantalizmin doğu bilimi manasına gelmesi bazı tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Doğu kelimesi göreceli bir anlam barındırdığından nerenin doğu nerenin batı olması gerektiği konusu muallakta kalmış gibi görünmektedir. Eski zamandan beri pek çok medeniyete beşiklik yapmış olan Mezopotamya ve Asya merkeze alındığında Avrupa batıya düşmekte, Avrupa merkeze alındığında Asya doğuya düşmektedir. Yaygın olarak kullanılan uzak doğu, yakın doğu kavramları da

¹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 39.

² İsmail Yaşar - Ayşe Gültekin, “Muhammad Mustafa Al-A‘zamî’s Joseph Schacht Criticism And Its Effects on Turkish Academy”, *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (29 Aralık 2022), 200-230.

³ “Oryantalizm”, *Güncel Türkçe Sözlük* (Erişim 28 Mart 2021).

⁴ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), “şark”; “Müsteşrik”, *Güncel Türkçe Sözlük* (Erişim 28 Mart 2021).

aynı şekilde görecelilik içermektedir.⁵ Bu sebeplerden ötürü bizim aslında kendimizi merkeze alarak tekrar doğu, batı, yakın doğu, uzak doğu gibi kavramları şekillendirmemiz gerekmektedir. Oryantalizm, şarkiyatçılık, garbiyatçılık gibi kavramlar da bu çerçevede ele alınmalıdır. Biz bu çalışmada şu anki yaygın kullanımı esas alacağız.

Oryantalizm şu an her ne kadar tepki çeken bir kavram gibi dursa da batının doğuyu anlamasına olan etkisi de aşıkardır. Fakat bu anlamaya çalışma süreci bazen farklı saiklerle istenmeyen bir yöne gitmekte, bazen de kasıtlı olarak başka yönler çekilmeye çalışılmaktadır. Her ne kadar istenmeyen durumlarla karşılaşılrsa da her iki tarafın menfaati için bu çalışmaların bir ortak paydada veya azami müştereklerde uzlaşması elzem görünmektedir.

Oryantalizm çeşitli dönemlere veya kategorilere ayrılmış, ona göre tarihlendirmeler de yapılmıştır. Bazılarına göre oryantalizmin başlangıcı, Müslümanların Endülüs'ten çıkarıldığı tarih olan 1492 olarak kabul edilmektedir.⁶ Bu tarih aynı zamanda batının kendi kültürünü inşa etmeye başladığı tarih olarak da karşımıza çıkmaktadır. Oryantalizmin daha sistemli hale gelmesi ve akademik boyuta geçmesi ise 18. yüzyılın sonu olarak gösterilir.⁷

Batı; yani Avrupa ve Amerika, doğuyla alakalı birtakım amaçlarını gerçekleştirmek için önce doğuyu tanımaya sonra da onu istekleri doğrultusunda yönlendirmeye ihtiyaç duymuştur. Aslında bu gayet insani bir davranış olarak algılanabilir. Nitekim tarih boyunca pek çok kavimler birbirini tanımak için çalışmıştır. Fakat oryantalizmin bu tanıma faaliyetlerinden farkı bize nüfuz etme ve tesirle hegemonyasını yönetme, yani alışlagelmişin dışında bir yöntemle oradaki kişilerin fikirlerine yön verme çabasıdır. Şüphesiz bu çabanın şekli, yöntemi, şiddeti ve etkisi zamanlara göre değişiklik arz etmektedir.

4.2. ORYANTALİZM VE İSLAMİ İLİMLER

⁵ Kalın, İbrahim, *İslam ve Batı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 26.

⁶ Mehmet Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine.", *İslâmiyât* III/1 (2000), 11-31.; Hilmi Yavuz, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam* (İstanbul: Boyut Matbaacılık A.Ş., 1998).

⁷ Thomas M. C., "Orientalism", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 25 Nisan 2021).

Oryantalizmin tam olarak ne zaman başladığı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bazılarına göre batıdaki İslam araştırmalarının akademik bir alan olarak ortaya çıkışı XVIII. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir.⁸

Oryantalizmin çıkış noktası her ne kadar teoloji olmasa da zamanla odak noktası İslamî ilimlere dönmüştür. Başlangıçta edebiyat, sanat, felsefe alanlarıyla ilgili çalışmaları kapsayan oryantalizm, zamanla kültür ve din alanında çok fazla çalışma ortaya koymuştur.

Şarkiyat çalışmalarının ilk yıllarında en ziyade dil çalışmalarına odaklanılmıştır. Batıda oryantalizmin çıkış yılları olarak da kabul edilen 12. yüzyılda, Avrupa'daki pek çok ilim adamı Arapça ile ilgili çalışma yapmış, pek çok kitap da batı dillerine tercüme edilmiştir. Yine bu yıllarda Kur'an'ın tercümeleri, dünya tarihi, yaratılış, Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili eserler kaleme alınmıştır.⁹ 12. Asırdan itibaren oryantalizmin dini metinleri araştırmalara konu edinmesi dikkate değerdir. Son dönemde ise hadis alanı, müsteşriklerin ilgi odağı olmuştur.

Oryantalistlerin bilhassa hadis alanıyla ilgilenmelerinin sebep ve sonuçları oldukça önemli olmasına rağmen bu alanla ilgili pek fazla çalışma gözümüze çarpmamaktadır. Alandaki ender çalışmalardan biri, belki de alandaki tek çalışma, önceki Diyanet İşleri başkanımız Mehmet Görmez'e aittir. Görmez'in *"Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine"* isimli makalesi genel hatlarıyla müsteşriklerin hadis alanına yönelmesinin sebepleri üzerinde durmaktadır.¹⁰

Oryantalistlerin İslami ilimlere, özellikle de hadis alanına ilgileri ve dile getirdikleri eleştiriler Müslümanlar arasında sünneti toptan reddetme gibi bazı durumların ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Oryantalist fikir adamlarının çalışmalarının belki de en tehlikeli sonuçlarından birisi de sünneti toptan reddir. A'zamî Fazlurrahman'ı eleştirirken bu konuya dikkat çekip şöyle demektedir;

"Herhalde Fazlur Rahman bu görüşün tesirinde kalmanın en belirgin örneğini vermektedir. Bu görüş, Peygamber'in sistematik hukuki faaliyetlerini inkâr etmektedir; şöyle ki: sonuçta Peygamber sünnetinin varlığını inkâra götürür ve

⁸ Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 13.

⁹ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

¹⁰ Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine."

akabinde mantıkî açıdan Peygamber sünneti olarak her ne ifade edilmişse bunların geçerliliğini reddetmeye de sevk eder”¹¹

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin burada dikkat çektiği nokta mantık silsilesiyle, yani tümevarım yöntemiyle, bazı meselelerin bir kısmını inkâr veya reddetmenin sonucunda onun ileri boyutundaki meseleleri de inkâr etmek gerektiğidir.¹² Son dönemdeki sünneti toptan reddetmeyle alakalı bir kısım akımların temelinde de bu yatmaktadır diye düşünmekteyiz.

Son dönemlerde Müslüman alimler arasında özgüven eksikliği olan, batıya karşı kompleksli, ürkek, ezik ve savunmacı bir karakterde bulunan kişilerin sayısı az değildir.¹³ Halbuki İslam’da özgüven en temel konular arasında ele alınmış, ayet ve hadislerde bu konunun üzerinde durulmuştur. Kur’an’da şöyle buyurulmaktadır;

“Kim izzet isterse bilmeli ki izzet tamamıyla Allah’a aittir.”¹⁴

Aynı şekilde Uhud savaşının sonlarında “Hübel yücelsin!” diyen Ebu Süfyan’a karşı Peygamber Efendimiz onca sıkıntıya rağmen “Allah daha yücedir, Ecell’dir.” diye cevap verilmesini emir buyurmuş, o anda bile izzetin Allah’ın olduğunu ifade buyurmuştur.¹⁵

Bununla birlikte hatalı bilgi üzerine edilen fikir ve anlayışların varlığı her dönemde Müslüman alimlerin eleştiri kültürünü canlı tutmakta ve İslam’ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Ayrıca oryantalist çalışmaların neticesinde hayali bir dış güçler algısı gözlemlenmektedir. Bu dış güçler ekseriya Çin veya Afrika gibi bölgeler veya ülkeler değil Avrupa ve Amerika gibi bölgelerdir.¹⁶ Oryantalist çalışmalara karşı yapılan akademik araştırmalarda bu algının etkileri görülmektedir. Her ne kadar bazı oryantalistler bilimsel tezlerle İslam toplumunu ele almaya çalışsa da yaptıkları analizlerin büyük kısmı bu sebeple olumsuz şekilde karşılanmaktadır.

¹¹ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet: Oryantalist J. Schacht’a Eleştiri*, çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 33.

¹² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 33.

¹³ Doç. Dr. Bayram Ali Çetinkaya, “Batı’daki ‘Sürgün’ Doğulu/Yabancı Edward Said’in Gözüyle Oryantalizm -"Öteki"nin Tanımlanması”, *Şarkiyat* 1 (01 Nisan 2009), 3-23.

¹⁴ *Kur’ân Yolu* (Erişim 05 Aralık 2021), Fâtır 35/10.

¹⁵ İbn İshak, *Kitabu’s-Siyer ve’l-Megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut, 1398), 333.

¹⁶ Kalın, İbrahim, *İslam ve Batı*, 41.

Oryantalistlerin İslami ilimlere olan ilgisi beraberinde bazı kuşkuları getirmektedir. Enbiya Yıldırım güncel hadis tartışmalarının bazılarının dahi müsteşriklerle ilişkilendirildiğini vurgulamaktadır.

“Özellikle Arap dünyasında olduğu gibi ülkemizde de hadislere bütünüyle olumsuz yaklaşımlara karşı şüpheli bir yaklaşım sergilenmektedir. Bu düşüncede olanlar -farklı etkenler dikkate alınmaksızın- müsteşriklerle irtibatlandırılmaya, en azından onların tesirinde kalmakla suçlanmaktadır.”¹⁷

Oryantalistlerin İslami ilimlere ilgisinin nedenleri, sonuçları ve toplumdaki karşılığı daha uzun yıllar üzerinde çalışılacak bir alan gibi durmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde de tespit edilen bazı problemler zamanla aşılacaktır. Bu sebepten ötürü A‘zamî gibi oryantalist ilgi üzerinde çalışanların değerlendirmeleri de zamanla daha fazla önem arz edecektir.

4.3. ORYANTALİZM VE HADİS

Şarkiyat çalışmalarının son dönemde hadis alanında yoğunlaştıkları yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Aslında diğer İslami ilimler alanlarında da çalışmalar yapılmakta fakat hadis alanında yapılanlara oranla daha az olduğu söylenebilir. Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte, hadis alanındaki çalışmalarla İslam medeniyetinin eleştirilmesine ve yeni anlayışların doğmasına zemin aradıkları düşünülebilir. Bunda da Goldziher, Schacht gibi hadis alanındaki meşhur oryantalistlerin payının büyük olduğu akla gelmektedir. Muhammed Mustafa el-A‘zamî de eserlerinde oryantalizm eleştirisini özellikle bu iki müsteşrikin görüşlerine atıfta bulunarak yapmaktadır.

Goldziher oryantalist hadis çalışmaları açısından en önemli şahsiyetlerdendir. Bu sebepten ötürü oryantalist hadis çalışmaları tarihini Goldziher öncesi ve Goldziher sonrası diye ikiye ayıran müellifler bulunmaktadır.¹⁸ Joseph Schacht ise Goldziher’in hadis ile ilgili fikirlerini bambaşka bir seviyeye çıkarmıştır. Schacht’ın hadisle ilgili teorileri oldukça büyük karşılık bulmuş, oryantalistler tarafından geliştirilmeye devam etmiştir. Bu noktada Goldziher ve Schacht ismi hadis alanındaki oryantalistler arasında öne çıkmaktadır.

¹⁷ Enbiya Yıldırım, *Hadislere Gerek Yok Söylemi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 3.

¹⁸ Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019).

Ignaz¹⁹ Goldziher Yahudi asıllı Macar şarkiyatçıdır.²⁰ 22 Haziran 1850'de Zigetvar'da Yahudi bir ailede dünyaya gelmiştir. Dört yaşında İbrânîce okumayı öğrenmiş, beş yaşında Tevrat dersleri almış, on iki yaşında İbrânî ibadetiyle alakalı ilk incelemesini yayınlamıştır.²¹ 1859 yılında ilkokulu bitirmiş, dini eğitim için dışarıdan üç yıl özel ders alarak Gymnasium'u bitirmiştir.²² Daha on üç yaşındayken *Bar Mitsva* gününde, Sinagog'da bir saat kadar konuşma yapmış, kendisini hakikati bulma hizmetine adayacağını söylemiş ve bu söze ömrü boyunca sadık kalmıştır.²³ 16 yaşında, üç yıl boyunca Budapeşte Üniversitesi'ne dışarıdan dinleyici olarak katılmış, meşhur Orta Asya seyyahı ve Türkoloji bölümü kurucusu Armin Vambery'nin (ö. 1913) ilk talebesi olmuş, Farsça, Türkçe ve Arapça ile ilgilenmiştir.²⁴ Türkçe ve Farsça'da en zor metinleri okuma ve anlama seviyesine ulaşmıştır.²⁵

1868-1870 yıllarını, Macar Eğitim Bakanlığı'nın bursuyla ve üniversitede kurulması düşünülen semitizm kürsüsüne hoca olmak amacıyla Berlin ve Leipzig'de geçirmiş, Eylül 1873-Nisan 1874 yılları arasında Macaristan Eğitim Bakanlığı'nın desteğiyle siyasi bir misyonla Yakındoğu gezisine çıkmıştır. İstanbul üzerinden Beyrut ve Şam'a geçmiş, Tâhir el-Cezâirî (ö. 1921) gibi alimlerle tanışmış, oradan da Kudüs ve Kahire'ye geçmiştir. Ezher'de derslere katılmış, talebe cübbesi giyen ilk gayri müslim Avrupalı olmuştur. 1878'de Laura Mittler ile evlenmiş, ilk oğlu Max genç yaşta intihar etmiş, ikinci oğlu Karl ise meşhur bir matematikçi olmuştur. 1904 yılında Budapeşte Üniversitesi Sâmi Dilleri Kürsüsü'ne ordinaryüs profesör olarak atanmış, 1910'da da Macar Krallığı saray müşaviri olmuştur. 1914-1915 ders yılında İslâm kurumları ve hukuku üzerine dersler vermiş fakat beklediği ilgiyi görememiştir. 1917-18 eğitim yılında Felsefe Fakültesi dekanlığı yapmıştır. Son konferansını verdikten üç

¹⁹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde ismi her ne kadar Ignaz olarak geçse de Wikipedia gibi uluslararası veya yerel bazı kaynaklarda Ignác veya İshak olarak da geçmektedir fakat biz bu çalışmada Ignaz kullanımını esas alıyoruz.

²⁰ Goldziher'in hayatı ile ilgili temel kaynak olarak Hüseyin Akgün'ün *Goldziher ve Hadis* kitabından yararlanılmıştır. Goldziher'in hayatı, eserleri ve fikirleriyle alakalı Türkçe yazılmış en detaylı çalışma için bk. Akgün, *Goldziher ve Hadis*.

²¹ Mehmet S. Hatiboğlu, "Goldziher, Ignaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²² Alexander Scheiber (ed.), *Ignaz Goldziher Tagebuch* (Leiden: E.J. Brill, 1978), 19.

²³ Alexander Scheiber (ed.), *Ignaz Goldziher Tagebuch*, 22, 23, 36.

²⁴ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 38.

²⁵ Alexander Scheiber (ed.), *Ignaz Goldziher Tagebuch*, 26, 29, 32.

gün sonra 13 Kasım 1921 tarihinde Rotlauf'da ölmüş ve Budapeşte Yahudi Mezarlığı'na gömülmüştür.²⁶

Joseph Schacht ise 1902 yılında Almanya'nın Yukarı Silesia bölgesinde dünyaya gelmiştir. 1911-1920 yılları arasında Humanistisches Gymnasium'a devam ederken ödevlerini erken bitirdiği için İbranice derslerine katılmasına izin verilmiştir.²⁷ 1920'de Breslau Üniversitesi'nde teoloji alanında lisans öğrenimine başlayıp, 1923'te doktor ünvanını almıştır. 1925'te Freiburg im Breisgau Üniversitesi'nde çalışmaya başlayıp, 1927'de doçent, 1929'da ise profesör olmuştur. 1930 yılında Mısır'da misafir hoca olarak ders vermiş, 1932'de tekrar Almanya'daki Königsberg Üniversitesi'nde görev yapmaya başlamıştır. Naziler başa geçince 1934'te Almanya'dan ayrılıp, 1939'a kadar Mısır'da ders vermiştir. 1939'da II. Dünya Savaşı başladığında İngiltere'de bulunuyordu. Mısır'a dönmek için uğraşmış fakat bir netice elde edememişti, bu sebepten ötürü İngiltere'de kalıp beş sene İngiliz Enformasyon Bakanlığı için çalışmıştır. Bu esnada İngiliz Konsolosluğu'nda tanışmış olduğu Dorothy Coleman isminde bir İngiliz hanımla evlenmiştir. 1944'te Oxford'a taşınıp, 1947'de ise İngiliz vatandaşı olmuştur. 1946-1954 yılları arasında Oxford Üniversitesi'nde çalıştı. 1 Ağustos 1969'da New Jersey, Englewood'daki evinde beyin kanamasından dolayı vefat etmiş, onun vefatından kısa bir süre sonra da eşi vefat etmiştir.

Joseph Schacht'ın pek çok makalesi bulunmaktadır fakat kitapları makalelere oranla daha azdır. Türkçeye çevrilen kitap sayısı ise sadece birkaç tanedir. Schacht'ın bazı makaleleri ise hem ayrı olarak hem de kitap bölümü veya içeriği olarak neşredilmiştir.

Schacht'ın *İslam Hukukuna Giriş* ismiyle çevrilen *An Introduction To Islamic Law* adlı eseri oldukça meşhurdur. Bu eserin Türkçe çevirisi Mehmet Dağ ve Abdülkadir Şener tarafından yapılmıştır.

4.4. ORYANTALİSTLERİN İŞTİHAR ETMİŞ BAZI GÖRÜŞLERİ

Müsteşriklerin hadis alanıyla ilgili meşhur olmuş görüşleri detay verilmeden genel hatlarıyla şöyle sıralanabilir;

²⁶ Hatiboğlu, "Goldziher, Ignaz".

²⁷ Murteza Bedir, "Schacht, Joseph", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

4.4.1. SEMAVİ DİNLERİN DEVAMI

Oryantalistlerin bir kısmı İslamiyet'in çoğu görüşünde eski dinlerden etkilendiğini savunmaktadır.

İslamiyet Hristiyanlık gibi eski bir şeriatı devralmamış, aksine en baştan itibaren kendi kurallarını koymuştur. İslamiyet'in iki temel kaynağı olarak görülen Kur'an ve sünnet temel konularda hükümler tesis ederken, gelenek ve kültür alanında genel çerçeveyi çizip, teferruatta serbest bırakmıştır.²⁸

Müsteşriklerin büyük bir kısmı Hz. Peygamber'in İslam dinini Rahip Bahîra'dan öğrendiğini iddia etmektedir.²⁹ Örneğin Carra de Vaux, (ö. 1953) Hz. Peygamber'in Bahîra ile karşılaştığını, onun hayat hikayesini dinlediğini, abdest, namaz, kible, cennet vb. konulardaki tüm bilgileri ondan öğrendiğini iddia etmiştir.³⁰ Hatta gelecekle ilgili kehanetleri de ondan öğrendiğini, Ye'cüc ve Me'cüc'ün geleceğini bile Bahîra'dan öğrendiğini savunmuştur.³¹ Eser hakkında Muhammed Hamidullah, (ö. 2002) insan hayalinin sınırının olmadığını belirterek alay etmiştir.³² Böylesine komik iddiaların bilimsel çevrede karşılık bulması ise izahı zor bir gerçekliktir.

4.4.2. İSLAM HUKUKUNUN GEÇ DÖNEMDE ORTAYA ÇIKMASI

Oryantalistlerin meşhurlarından olan Joseph Schacht gibi bazı akademisyenler, İslam hukukunun geç dönemde ortaya çıktığını savunmaktadır.³³ Schacht'a göre ilk halifeler döneminde kadılar atanmamış,³⁴ Emevîler döneminde kadılar atanmıştır.³⁵ Buradan hareketle Schacht: "*hicrî birinci asrın büyük kısmında, İslam hukuku, terimin teknik anlamıyla henüz mevcut değildi*"³⁶ çıkarımında bulunmuştur.

²⁸ Kalın, İbrahim, *İslam ve Batı*, 35.

²⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet Erçetin, *Rivâyetler ve Farklı Yorumlar Işığında Rahip Bahîra Olayı* (Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 63-75; Emine Demil, *Hiz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 232-240.

³⁰ Carra de Vaux, *La Legende de Bahîra ou Un Moine Chretien Auteur du Coran* (Paris, ts.), 446-447.

³¹ Vaux, *La Legende de Bahîra ou Un Moine Chretien Auteur du Coran*, 453.

³² Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", çev. Abdullah Aydın, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 330.

³³ A'zamî, *İslam Fikhi ve Sünnet*, 36.

³⁴ Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (London: Oxford, 1966), 16.

³⁵ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 24.

³⁶ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 19.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî ise daha Hz. Peygamber döneminde bazı bölgelere kadılar ve valiler gönderildiğini, bu bölgelerdeki adli yönetimin onlara bırakıldığını ifade etmektedir.³⁷ A‘zamî o dönemdeki kadılardan on dört tanesinin ismini sekiz farklı kaynaktan istinbat ederek nakletmiştir. A‘zamî’nin iddiası önemli olduğu için burada o isimleri aynen aktarıyoruz:

“1. Abdullah b. Mes’ûd

2. Ebû Mûsa el-Eş’arî

3. Ali b. Ebî Tâlib

4. Amr b. el-As

5. Amr b. Hazm

6. Attâb b. Esîd

7. Dîhye el-Kelbî

8. Huzeyfe b. el-Yemân

9. Ma’kıl b. Yesâr el-Müzenî

10. Muâz b. Cebel

11. Ubey b. Ka’b

12. Hz. Ömer

13. Ukbe b. Âmir el-Cühenî

14. Zeyd b. Sâbit”³⁸

Muhammed Mustafa el-A‘zamî aynı şekilde Hicrî 1. Asırda Irak’ın Basra kentinde görev yapan kadıların isimlerini aktarmıştır. Burada ise on üç farklı isimden söz edilmektedir.³⁹ Schacht’ın Hicrî ilk asırda İslam hukuku teriminden söz edilemeyeceği ile ilgili görüşünün isabetli olmadığını bu isimlerle ispat etmeye çalışan A‘zamî, sonrasında dört halife ile ilgili bazı rivayetleri aktarmaktadır.

Schacht İslam hukukunun geç dönemde ortaya çıkmasıyla ilgili şunları söyler:

“Mâlik’in bildiği Peygamber’den gelen hadislerin büyük çoğunluğunun kendisinden önceki nesilde yani, hicri 2. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıktığını

³⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 38.

³⁸ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 38.

³⁹ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 39.

öğreniyoruz ve sahih olduğu düşünülebilecek Peygamber'den gelen hukuki herhangi bir sünnete rastlayamıyoruz.”⁴⁰

Schacht önce eski hukuk ekollerinin yaşayan geleneğinin ortaya çıktığını, sonra sahabeye nispet edildiğini savunmaktadır. Schacht’a göre daha sonra da muhaddisler Peygambere nispet ederek hicrî ikinci yüzyılın sonlarına doğru Peygamber sünnetini piyasaya çıkarmışlardır.⁴¹ A‘zamî’ye göre Schacht özetle hadis literatürünün tamamının İslam dünyasındaki vicdansız alimler tarafından daha sonraları piyasaya sürülmüş çok ustaca bir hile olduğunu düşünmektedir.⁴²

4.4.3. İLK SÜNNET KAVRAMI

Schacht’ın kullandığı “*living tradition*” kavramı üzerinde oldukça durulan bir kavramdır. Schacht’a göre “Peygamber sünneti” kavramı Hz. Ömer’den sonra ortaya çıkmış, muhtemelen birinci yüzyılın sonlarına doğru da İslam hukuk teorisine sokulmuştur. Konuyla ilgili Schacht şöyle demektedir:

“Sünnet, İslami bağlamda başlangıçta hukuki olmaktan çok siyasi bir çağrışıma sahiptir; halifenin politikasına ve yönetimine atıfta bulunuyordu. İlk iki halifenin, Ebu Bekir ve Ömer’in idari işlemlerinin bağlayıcı emsaller olarak kabul edilip edilmeyeceği sorusu, muhtemelen Ömer’in halefinin atanması gerektiğinde (23/644) ortaya çıktı ve 35/655’te öldürülmesine yol açan üçüncü halife Osman’ın politikasıyla kendisinin de seleflerinin politikasından ve zımnen Kuran’dan ayrıldığı suçlaması şeklini aldı. Bu bağlamda, henüz herhangi bir pozitif kurallar dizisi ile tanımlanmayan, ancak "Ebu Bekir ve Ömer’in sünneti" ile Kuran arasında doktriner bir bağlantı sağlayan "Peygamberin sünneti" kavramı ortaya çıktı. "Peygamberin sünneti" teriminin bu kullanımına ilişkin en eski, kesinlikle sahih kanıt, Haricilerin lideri Abdullah ibn İbad’ın Emevi halifesi Abdülmelik’e yaklaşık 76/695’te hitaben yazdığı mektuptur. Aynı terim, teolojik bir çağrışımla ve "ataların örneği" ile birleştiğinde, Hasan el-Basri’nin aynı halifeye hitap ettiği çağdaş risalede geçer. İslam hukuku teorisine muhtemelen birinci yüzyılın sonlarına doğru Irak alimleri tarafından dahil edilmiştir.”⁴³

Müsteşrikler hadis ve sünnet konusunda Müslümanlar gibi düşünmemektedirler. Onlara göre hicrî ikinci asırdaki fikhî, siyasî ve itikadî tartışmalar için üretilen anlayış sünnet/yaşayan gelenek, Hz. Peygamber’e nispet edilen hadis kaynaklarındaki rivayetler ise hadîs olarak kabul edilmektedir. Oryantalistler *tradition* yani *gelenek* kavramını kullanarak hadis ve sünnetin Hz.

⁴⁰ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford, 1967), 149.

⁴¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 138.

⁴² A‘zamî, *İslam Fikhî ve Sünnet*, 142.

⁴³ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 17-18.

Peygamber ile ilgisinin bulunmadığına, sonradan üretildiğine dikkat çekmek istemektedirler.⁴⁴

4.4.4. MÜŞTEREK RÂVİ TEORİSİ

Müşterek râvî teorisi Schacht tarafından aslında bir râvinin sahte bir senetle kendi uydurduğu rivayeti desteklemesi, daha sonra da bu râviden çok fazla kişinin rivayet etmesiyle senetlerin kendinde birleşmesi şeklinde kurgulanmıştır.⁴⁵

Müşterek râvî konusu oryantalist paradigmanın şu anki en meşhur konularından birisidir. Hadis isnadları oryantalistlerde ilk kez Joseph Schacht tarafından sistemli bir şekilde tarihlendirmede kullanılmaya başlamıştır. Schacht müşterek râvî teorisini geliştirmiş, G. H. A. Juynboll (ö. 2010) tarafından eklemeler yapılmış, Gregor Schoeler ve Harald Motzki (ö. 2019) tarafından da tadil edilmiştir.⁴⁶

Müşterek râvî teorisi, hadis senedinde tespit edilen, farklı rivayet tariklerinin kendinden sonra artmaya başladığı kilit râviyi inceler. Schacht'a göre hadisler bu kişi tarafından tedavüle sokulmuştur. Daha sonra da bu rivayet eklemelerle geliştirilmiştir. Bir senetteki müşterek râvinin varlığı, o rivayetin uydurulma olduğunu tespit için yeterli bir sebeptir.⁴⁷

4.4.5. E-SILENTIO

Schacht'ın savunduğu en önemli kavramlardan birisi *argumentum e silentio*'dur. Sükût delili olarak da adlandırılan bu yönteme göre, belirli bir dönemdeki fikhî tartışmalarda bir hadisten bahsedilmemiş fakat daha sonraki bir dönemde herhangi bir alim bu hadisi fikhî delil olarak kullanmışsa bu hadis o iki alim arasındaki bir zaman diliminde uydurulmuş olmalıdır.⁴⁸ Schacht meseleyi şu şekilde özetlemektedir:

⁴⁴ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 55.

⁴⁵ Konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bk. Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*.

⁴⁶ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 75-88.

⁴⁷ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 171-172; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 75.

⁴⁸ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 192-195; A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 145.

*“Bir geleneğin belirli bir zamanda var olmadığını kanıtlamanın en iyi yolu, eğer var olsaydı ona atıfta bulunmayı zorunlu kılacak bir tartışmada yasal bir argüman olarak kullanılmadığını göstermektir.”*⁴⁹

Schacht *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* eserinin ikinci bölümünün ikinci kısmını bu konuya ayırmış, bu yönteme göre bazı rivayetleri incelemiştir. Örneğin Schacht, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Halife Abdülmelik'e kaderle ilgili yazdığı bir mektupta ayetlerden bahsedip hadislerden bahsetmemesi nedeniyle kaderle ilgili rivayetlerin hicrî ikinci yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıktığını iddia etmiştir.⁵⁰ Juynboll da aynı yöntemi kullanarak Kindî ve benzer müelliflerin eserlerinde Nâfi' (ö. 117/735) bulunmadığı için onun kanalıyla gelen rivayetlere güvenilemeyeceğini savunmuştur.⁵¹

4.5. ORYANTALİZM ELEŞTİRİLERİ

Oryantalizm çalışmalarının geniş kitleler tarafından görülmesinin neticesinde, İslamî ilimler alanında çalışma yapanlarda farklı tepkilerle karşılandı. Bir kesim müsteşriklerin görüşlerini kısmen kabul ederken, bir kesim de karşı çıktı. Mütevassıt bir kesim ise oryantalizm çalışmalarının faydalı yönlerinin kabulü, eleştirilebilir tarafların ise reddini savundu.

Oryantalizm çalışmaları hadis alanına çeşitlilik açısından katkı sağlamaktadır. Hadis alanında çoğu zaman kısır döngü haline gelen birtakım konulara dinamiklik kattığı da söylenebilir.⁵² Goldziher vb. oryantalistlerin hadis alanıyla ilgili çalışmalar yapmaları, sonrasında bu alana çok fazla müsteşrikin ilgi göstermesi de hadis alanının popülerliğini artırmakta, bu alana ilgiyi ziyadeleştirmektedir. Oryantalistlerden etkilenen Türkiye'deki ilim adamlarının eleştirileri ve muhafazakâr kesimin bunlara cevap vermeye çalışması da hadis alanına ilgiyi artırmıştır. İlk dönem müçtehitlerden bu yana hadis alanı belki de bu kadar yoğun ilgi görmemiştir. Bunu da oryantalizmin olumlu katkısı olarak değerlendirilebiliriz. Oryantalist çalışmalara yapılan eleştiriler ise maddeler halinde şöyle sıralanabilir;

⁴⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 140.

⁵⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 74.

⁵¹ G. H. A. Juynboll, “Nâfi', The Mawlâ of Ibn 'Umar, and his Position in Muslim Ḥadīth Literature”, *Der Islam* 70/2 (1993), 216-223.

⁵² G. H. A. Juynboll, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları*, çev. Mustafa Ertürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 9-10.

4.5.1. TOPTANCI YAKLAŞIM

İnsanlar fitratı gereği belirli kişi veya görüşlerle ilgili ön kabul sahibi olabiliyorlar. Biz her ne kadar bunu fitrata hamletsek de psikoloji alanındaki çalışmalar ön yargıların çocukluktan gelebileceği üzerinde durmaktadırlar.⁵³ İnsan kendini ve kendi dışındaki kişileri belirli kategorilere göre sınıflandırmaktadır. İnsan beyni kategorilere ayırarak daha kolay sürede bazı şeyleri kavrayabildiği gibi⁵⁴ kendini ve kişileri de kategorilere ayırmaktadır. Bu kategorizasyonu yaparken pek çok ön yargılar da beraberinde gelmektedir. Ön yargı; genel bir yargı içerdiğinden o kategorideki şeylerin tamamını aynı sınıfa dahil etmektedir. Oysaki insanlar çok farklıdır, her birey ayrı bir alem gibi olduğundan, Şeyh Galib'in (ö. 1213/1799) ifadesiyle zübde-i âlem olduğundan⁵⁵ ön yargı veya kategorizasyon çok fazla problem barındırmaktadır.

Batının İslam ile ilgili çalışmalarının çoğunda bu ön yargıdan bahsetmek mümkündür. Oysa birbirinden çok farklı bir sürü kavram veya olguyu barındıran bir dini tek kelime altında toplamak çok riskli görünmektedir.⁵⁶ Bu genellemeler sebebiyle her iki taraf da pek çok sıkıntı çekmektedir. Örneğin barış dini olan İslam'ın müntesibi olan Müslümanlar, 11 Eylül saldırılarıyla ilişkilendirilmekte, olayın gerçekleştiği 2001 yılının üzerinden yirmi sene geçmesine rağmen hâlâ Amerika'da saldırılara hedef olmaktadır. Geçen yirmi senede Müslümanlara karşı işlenen nefret suçları %1617 artmıştır.⁵⁷ Amerikalı Müslümanların %75'i Müslümanlara karşı ayrımcılık yapıldığını düşünmektedir.⁵⁸ Tüm bu rakamlar genellenmenin, ön yargının ne türlü ciddi problemler doğurabileceğinin göstergesidir.

İslami ilimlerde çalışan araştırmacıların genellemelerden kaçınması, olguları tek tipe indirgememesi gerekmektedir. Ön yargı ve genellemeler ile hem bilimsel çalışmalar açısından eksiklikler meydana gelecektir hem de doğru bilgiye ulaşmak güçleşecektir. Schacht'ın bir alimin eserindeki bazı ifadelerden yola çıkarak bir bölge

⁵³ İbrahim Gürses, "Önyargının Nedenleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005), 143-161.

⁵⁴ *Psikoloji kitabı*, çev. Emel Lakşe (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 189.

⁵⁵ Naci Okçu, *Şeyh Gâlib Dîvânı* (PDF: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü) (Erişim 15 Aralık 2021), 131.

⁵⁶ Kalın, İbrahim, *İslam ve Batı*, 25.

⁵⁷ "20 Years after 9/11, Islamophobia Continues to Haunt Muslims", *ABC News* (Erişim 11 Kasım 2021).

⁵⁸ 1615 L. St NW vd., "U.S. Muslims Concerned About Their Place in Society, but Continue to Believe in the American Dream", *Pew Research Center's Religion & Public Life Project* (blog), 26 Temmuz 2017.

hakkında yargı belirtmesi gibi hatalı neticeler ortaya çıkacaktır.⁵⁹ Bu hatalar da sonraki dönemde çalışan araştırmacılar tarafından tekrar edildikçe bilimsel olmayan, gerçeklikten uzak pek çok sonucu meydana çıkaracaktır.

4.5.2. BİLGİ EKSİKLİĞİ

Oryantalizmle ilgili çalışan çoğu bilim insanının gözlemleyebileceği şekilde gerek Orta Çağ batı dünyası gerekse şimdiki batının İslam hakkında bilgi düzeyinde bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Bu bilgi eksikliğinin bir neticesi olarak Amerika ve bazı ülkelerde Müslümanlarla ilgili toplumda yoğun bir şekilde negatif algı gözlemlenmektedir.⁶⁰ Bu negatif algı zaman zaman ırkçı saldırıların merkezine Müslümanları koymakta, bu saldırılara çözüm bulmak için bazı ülkeler meclis düzeyinde araştırmalar ve komisyon çalışmaları yapmaktadır.⁶¹

Oryantalistlerin birincil kaynaklara erişip, doğru bilgiyi alması ve aktarması pek çok problemin önüne geçebilir. Fakat bu noktada dil bilmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Arapçanın batı dillerinden farklı ve zor olması gibi etmenler birincil kaynaklara ulaşmakta bir sorun olarak yatmaktadır. Çalışmamızın tercüme hataları bölümünde bahsedileceği üzere; Sprenger, Goldziher ve Schacht gibi alandaki en büyük araştırmacıların bile zaman zaman bu sorunla karşılaşabileceği için bu konuda çok dikkatli olmak gerektiği aşikardır.

4.5.3. ÖN YARGI

Ön yargı konusu kültürler arası çalışmaların başlıca problemlerindendir. İnsanlar içinde doğup büyüdüğü toplumlara karşı genelde daha pozitif yaklaşmakta, farklı toplumlara ise az da olsa bir ön yargı beslemektedirler.

Kur'an'da zan kelimesi bazı durumlarda ön yargı anlamına gelebilecek şekilde kullanılmıştır. Ayet-i kerimede zandan çekinmek gerektiği vurgulanmış, bazı zanların günah olduğu müminlere anlatılmıştır.⁶²

⁵⁹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 99.

⁶⁰ Michael Lipka, "Muslims and Islam: Key Findings in the U.S. and around the World", *Pew Research Center* (blog) (Erişim 30 Kasım 2021).

⁶¹ "TBMM'de Avrupa'da yükselen ırkçılık ve İslamofobi inceleme alt komisyonu toplandı" (Erişim 30 Kasım 2021).

⁶² el-Hucurât 49/12.

Petrus Venerabilis (ö. 1156) batıdaki ilk İslamî eserlerin özetini yapmış, Demirkıvıran'ın aktardığına göre Kur'an tercümesi hakkında şu ilginç ifadeleri kullanmıştır:

*“unde ego magis eligens contremiscere,/quam disputare,
ista breuiter prenotauit, ut qui legeret intelligat, et si talis
est, qui contra totam heresim istam scribere et uelit et
possit, cum quali hoste pugnaturus sit agnoscat.”*
*“Ben, bu çeviriyi, okurlar anlatılanı anlasın diye cesaret
edip bu sapkınlığa karşı durmak isteyenlerin, nasıl bir
düşmanları olduğunu bilsinler diye yazdım. Bu yüzden,
bilimsel tartışmalara girmektense, hevesli olmayı yeğledim”*⁶³

Batıda ilk Kur'an ve İslamî eserlerin tercümelerinin özeti olarak kabul edilen bu eserin özetinde böyle ifadelerin bulunması oldukça ilginçtir. Yani bilimsel verilere girmeden sadece karşı fikir ile ilgili bilgi vermek en eski dönemlerden beri karşılaşılan bir durumdur. Doğuyu çalışan müsteşriklerin bu tür önyargılar ile bazı konularda hüküm vermesi sert tepkileri de beraberinde getirmektedir.

Önyargı oryantalistler tarafından da eleştirilen bir konudur. Örneğin Motzki, Schacht'ın isnadlar hakkındaki görüşlerinin önyargılarını içeren tahminleriyle oluşturulduğunu öne sürmüştür.⁶⁴ Yine Schacht'ın İslam fıkhnın II. yüzyılın ilk çeyreğindeki gelişimi ile ilgili fikirlerinde de önyargıları tarafından yönlendirildiğini belirtmiştir.⁶⁵

Önyargı bilimsel verileri etkilediği için araştırmacılar tarafından kaçınılması gereken bir durumdur. Çok eski tarihlerden günümüze, önyargı ile konulara yaklaşan oryantalistler gerek Müslümanlar gerekse oryantalistler tarafından eleştirilmiştir.

4.5.4. GÖRMEZDEN GELME

⁶³ Sine Demirkıvıran, “Ortaçağ'da Batıda Yapılan İlk Kur'an Çevirileri ve Çevirmenlerin Çeviri Stratejileri = The First Translations of the Qur'an in the Medieval Western World and the Translation Strategies of the Translators”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* IX/1 (2014), 233-247.

⁶⁴ Harald Motzki, “İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi (Harald MOTZKI)”, çev. Fatma Kızıl, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/2 (30 Aralık 2005), 147.

⁶⁵ Motzki, “İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkhi”, 148.

Oryantalizm eleştirilerinde vurgulanan diğer bir konu da batılı araştırmacıların kendi görüşlerine göre delil alıp, aleyhteki bazı kişi, eser veya delilleri görmezden gelmeleridir. Oysa bilimsel çalışmaların olayları geniş bir perspektiften ele alıp, tarafsız araştırma yapmaları beklenmektedir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Schacht ile ilgili olarak Kur’ân’daki delilleri görmezden geldiğini belirtmesi bu konudaki en önemli örneklerdendir.

“Schacht’ın metodoloji itibarıyla işlediği temel hata, hukuki emirlerle ilgili Kur’ân’daki delili kendi tezini formüle etmek için, zımnen görmezlikten gelmektedir.”⁶⁶

Muhammed Mustafa el-A‘zamî eserinin belirli kısımlarında Schacht’ın bunu yaptığını tekraren ifade etmektedir.⁶⁷ Araştırmacıların kendi görüşüne uymayan bazı delilleri görmezden gelmesi ise bilimsel çalışmanın doğal yapısına ters düşmektedir.

⁶⁶ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 34.

⁶⁷ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 34.

1. BÖLÜM: MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ VE HADİSTE ORYANTALİZM

Oryantalistlerin son dönemde hadis alanına yönelmesi pek çok ilim adamının bu alanda çalışmalar yürütmesine de vesile olmuştur. Bunların başında Muhammed Mustafa el-A‘zamî gelmektedir. Goldziher ve Schacht’ın fikirleri bu denli karşılık bulmamışken bile o alanlarda A‘zamî cevaplar yazmaya çalışmıştır. Bunun sadece şahsi gayretten değil, o alanda eksiklik görmesinden de kaynaklandığını belirtmek gerekir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî oryantalizmle ilgili Müslüman ilim adamlarının tepkilerini cılız bulmuş, neşrettiği eserler ve fikirlerinin oryantalistler tarafından ise kabul edilmediğini belirtmiştir. Oryantalistlerin bu fikirleri kabul etmeme sebebi olarak bu fikirleri çürütemediklerini, kabul ettikleri takdirde ise davranışlarını değiştirmek zorunda kalacaklarını düşünmektedir. Bunun sebebini de oryantalistlerin belirli gündem veya plan dahilinde çalışmalarına bağlamaktadır.⁶⁸

A‘zamî oryantalistlerin fikirlerini bazen açık bir şekilde bazen de üstü kapalı biçimde eleştirmektedir. Bu kısımda Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin kitapları bağlamında oryantalizme yönelttiği eleştirilerdeki yöntemleri ve görüşleri incelenecektir.

1.1. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN HAYATI

Muhammed Mustafa el-A‘zamî⁶⁹ 1928-1930 yılları arasında, birçok alim ve din adamının doğmuş olduğu bir bölge olan Hindistan’ın kuzeyinde yer alan Mau-Azamgarh bölgesinde dünyaya gelmiştir. O zamanki imkanlardan olsa gerek, doğum tarihi net olarak tespit edilememiştir.

Mustafa el-A‘zamî ilk tahsil hayatını Hindistan’da yapmıştır. Annesinin erken vefatından dolayı eğitimiyle kendisi de bir din âlimi olan babası Mevlânâ eş-Şeyh Mustafa b. ‘Abdurrahmân ilgilenmiştir. Üvey annesinin olumsuz tutumu ilme karşı

⁶⁸ “Bir Hadis Aliminin İlim Yolculuğu: Mustafa el-A‘zamî”, *Son Peygamber* (Erişim 14 Eylül 2021).

⁶⁹ Bu kısım A‘zamî hakkındaki biyografik çalışmalardan özetle oluşturulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Bilal Aybakan - Abdüssamet Sarıkaya (ed.), *Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı, Fikirleri, Katkıları* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019); İbrahim Hatiboğlu, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1348-02 Rabî‘u’l-âhir 1439/ 1930-20 Aralık 2017)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (30 Haziran 2018), 179-190; Ataullah Şahyar, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2003), 179-190; Ayşe Esra Şahyar, “Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1930-2017)”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (30 Mart 2018), 184-191.

iştihakını kırmamış, aksine küçük yaştan itibaren bütün zorluklara rağmen tahsil hayatına devam etmiştir.

Daha küçükken Farsça, İngilizce ve Arapça öğrenmiştir. Öğrenciliğinin ilk yıllarında matematiğe büyük ilgi duymuştur. A‘zamî’nin oğlu Enes’in aktardığına⁷⁰ göre; ilk öğrenim dönemlerinde matematik öğretmeni başta onu ilgisiz zannedip fazla sevmemişti. Öğretmeni bir gün sınıfta tahtaya bir formül yazmış ve çözmeye çalışmış fakat başaramamıştı. Daha sonra tekrar denemiş ama yine çözememişti. Öğretmeninin soruyu çözmeye çalışıp tekrar uğraşmasını gören A‘zamî daha fazla dayanamamış ve soruyu çözmek için müsaade istemişti. Birkaç saniye sonra öğretmenin hatasının nerede olduğunu göstermiş, bunun üzerine öğretmeni bir süre sessiz kaldıktan sonra “sen haklısın, ben yanılmışım” demişti. Daha sonra öğretmene bir matematik sorusu sormuş, öğretmeni ise cevaplayamamış, matematik okuyan yeğenine soran öğretmeni, bu sorunun üst düzey bir bilgi gerektirdiğini, normal bir okul ortamı için uygun olmadığını söylemişti. Fakat A‘zamî sonra tahtaya çıkmış ve bu soruyu da çözmüştü. A‘zamî’nin matematiğe olan ilgisi sonraki dönemlerde babasının da yönlendirmesiyle din alanına kaymıştır.

Üvey annesinin tutumu nedeniyle çocukluğu zor geçen A‘zamî, ilk öğrenimini İngiliz okullarında görmek istemiş, bu maksatla harçlıklarını bile İngilizce kitaplara harcamıştır. İngiliz lisesine gönderme şartıyla bir ailenin yanında çalışmış fakat bu olmayınca babasının İngiliz okuluna göndereceğine dair söz vermesinden dolayı ailesinin yanına dönmüştür. Altı ay kadar evlerinin yakınındaki İngiliz okuluna devam etmiş, babasının Hint okuluna ikna etmesiyle 1941-43 yılları arasında Herkishafûr’da okuluna devam etmiştir. 1944’te Dârülulûm-i Diyûbend’in Meu’daki Câmiatü’l-Kâsımiyye’ye bağlı Şâhî Medresesi’ne başlamış, 1947 yılında bitirmiştir. 1947-48 yıllarında Dârülulûm Diyûbend’e başlamış ve 1952 yılında eğitimini tamamlamıştır. Sonrasında bir yıl Uttar Predeş vilayetindeki Aligarh İslâm Üniversitesi’nde eğitim görmüştür. Üniversitenin kütüphanesinde çok fazla yazma eser bulunması, sonraki dönemlerde uzmanlaştığı tahkik çalışmaları açısından ufku genişletmiştir.

Daha sonra yüksek lisansını tamamlamak üzere, 1953 yılında Mısır Kahire’deki Ezher Üniversitesi’ne İlahiyat Fakültesi için gitmiştir. Diyûbend’e göre daha modern bir eğitim sisteminin olduğunu düşündüğü Ezher Üniversitesi’ndeki

⁷⁰ Bilal Aybakan - Abdüssamet Sarıkaya (ed.), *Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı, Fikirleri, Katkıları*, 31.

yüksek lisansını bitirdikten sonra Katar'a gitmiştir. Katar'da hem Arapça dersleri vermiş, hem de Dârü'l-kütübi'l-Katariyye'de kütüphane müdürü olarak görev yapmıştır.

1964 yılında Katar'da bir arkadaşının tavsiyesi üzerine Cambridge Üniversitesi'ne doktora için başvurmuştur. A'zamî o dönemdeki oryantalist çalışmaları görüyor, oryantalistlerin eleştirilerini takip ediyordu. Bundan dolayı sünnete hizmet maksadıyla bir doktora tezi hazırlamak istemiştir. Cambridge Üniversitesi'nde başta Prof. Arthur John Arbery (ö. 1969), daha sonra Prof. Robert Serjeant (ö. 1993) danışmanlığında çalışmıştır. Danışman hocalarıyla aralarında fikir ayrılıkları olsa da bu insani ilişkilerini etkilememiştir. 1966 yılında *Studies in Early Hadith Literature* isimli teziyle Cambridge'deki doktorasını tamamlamıştır.

Doktoradan sonra A'zamî Katar'daki vazifesine dönmüştür. Daha önce genel müdür olarak görev yaptığı kütüphaneler tek bir kütüphane olarak birleştiği için Katar Millî Kütüphanesi'nde (el-Mektebetü'l-Katariyye el-'Âmme) genel sekreter olarak vazife almıştır.

Daha sonra 1968-1973 yılları arasında Mekke'de altı sene kadar hadis usulü dersleri vermiştir. Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ'ya bağlı Külliyyetü's-Şerî'da verdiği bu derslerle pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Sonraki zamanlarda da Riyad'da hem ders vermeye devam etmiş hem de idarecilik yapmıştır. Hadis ilmine olan katkılarından dolayı 1980'de Melik Faysal ödülüne lâyık görülmüş; fakat bu ödülü fakir öğrencilere bağışlamıştır. 1981'de Suudi Arabistan A'zamî'ye vatandaşlık verip, 1982'de İstihkak madalyası ile ödüllendirmiştir.

A'zamî Suudi Arabistan'da iken çeşitli sürelerle Harward, Michigan, Colorado, Princeton, Oxford ve Cambridge gibi üniversitelerde ziyaretçi öğretim üyesi olarak çalışmıştır.

A'zamî hadis alanında ve Kur'ân tarihi ile ilgili pek çok eser telif etmekle birlikte, ayrıca pek çok eserin de tahkikini yapmıştır. Bunlardan birisi *Muvatta'* eseridir. Altı yazma nüshayı karşılaştırıp, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ının Yahyâ b. Yahyâ (ö. 234/849) rivayetini tahkik etmiş ve sekiz cilt olarak 2004'te neşretmiştir. 1962 yılındaki Türkiye ziyaretinde, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan *Sahîhu İbn Huzeyme* eserini keşfetmiş, bu eseri ilk neşreden kişi olmuştur. Eserde hadisler ve sıhhati ile ilgili bilgiler vermiştir. Bazı kısımlarında Nâsırüddin el-Elbânî (ö. 1999) ile de istişare ettiği bu eseri 1971'de yayınlamış, daha

sonra tashihli biçimde 2003 ve 2009 yıllarında yeniden yayımlamıştır. Ayrıca Türkiye’deki kütüphanelerde bulunan üç ayrı *Sünenü İbn Mâce* yazma nüshasının tetkik ve tahkikini yapıp 1983 ve 1984 yıllarında yayınlamıştır.

A‘zamî aynı şekilde Türkiye kütüphanelerinde Nüveyrî (ö. 733/1333) hattıyla kaleme alınan Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Câmiu’s-sahîh*’inin bir nüshasını da keşfetmiştir. Bu nüsha oldukça ehemmiyeti haizdir çünkü eser bizzat Nüveyrî tarafından kaleme alınan birkaç nüshadan biridir ve Buhârî’ye kadar ulaşan bir isnad, eserin kendisinde yer almaktadır. Bu isnad şu şekildedir:

“Muhammed Mustafa el-A‘zamî > Hüseyin Ahmed el-Medenî > Mahmûd Hasan Diyûbendî > Muhammed Kâsım en-Nanevteî ve Râşid Ahmed elGengûhî > Şâh Abdülganî ed-Dihlevî > Şâh Muhammed İshak el-Hanefî > Şâh Abdülazîz b. Veliyyullah > Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî > Muhammed b. İbrâhim el-Kürdî > İbrâhim b. Hasan el-Kürdî > Ahmed b. Muhammed el-Kaşâşî > Ahmed b. Ali el-Şinnâvî > Muhammed b. Ahmed er-Remlî > Zeynüddin Zekeriyâ el-Ensârî > Hâfız İbn Hacer > İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî > Ahmed b. Tâlib el-Haccâr > Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî > Ebü'l-Vakt el-Herevî > Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî > Abdullah b. Ahmed es-Serahsî > Muhammed b. Yûsuf el-Ferebrî > İmam Buhârî.”⁷¹

İsnadın içerisinde yer alan Hâfız İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) gibi zatlar dikkat çekmektedir.

A‘zamî sadece basılı eserler değil dijital alanda da çalışmalar yapmıştır. Büyük oğlu ‘Akîl’in aktardığına göre⁷² bilgisayar teknolojilerinin bu denli büyümediği bir dönemde şahsi gayretiyle, oğluyla birlikte uzun yıllar dijital hadis projeleri üzerinde çalışmıştır. A‘zamî 1975 yılında Chicago’daki bir konferans sonrasında hadislerin dijital mecraya geçirilmesiyle alakalı düşünmeye başladı. 1977 yılında Riyad, A‘zamî’nin de içinde bulunduğu bazı ilim adamlarını, Amerika’daki Warith-ud-deen (Vârisüddin) Muhammad adlı gruba İslam’ı öğretmek amacıyla gönderdi. Muhammed Mustafa el-A‘zamî ve oğlu ‘Akîl’in bilgisayar ile ilk karşılaşmaları bu vesileyle olmuştu. Dönüşte üniversitesinin Eğitim Fakültesinden hadis alanında bir çalışma için Mühendislik fakültesinin de desteğiyle yardım istemesine karşılık, çok masraflı olduğu için bu talebi olumsuz neticelendi. Sonraki yaz tekrar Indianapolis’e gitmesiyle bir ay boyunca bilgisayara yakından bakma fırsatı bulan A‘zamî, Arapça birkaç hadisle

⁷¹ Şahyar, “Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1930-2017)”, 188; Hatiboğlu, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1348-02 Rabî‘u’l-âhir 1439/ 1930-20 Aralık 2017)”, 186-187.

⁷² Gayet uzun bir hikayesi olan A‘zamî’nin dijital hadis çalışması hakkında bk. Aqil M. Azami, “Sheikh Al-Azami’s Pioneering Work On Qur’an Hadith-Bringing Them Into the Digital Era”, *Muhammed Mustafa el-Azami: Hayatı - Fikirleri - Katkıları*, (2019), 60-77.

dizin oluşturmıştı. Döndükten sonra Arapça destekleyen bilgisayar siparişi verip birkaç ay sonra da cihaza kavuşmuşlar ve hemen bilgisayarda veri girişine başlamışlardı. Mühendislik Fakültesinden Dr. Ahmad Sharafuddeen'in (Ahmed Şerefüddin) tavsiyesiyle hadis metnine çeşitli işaretler koymuşlardı. Örneğin hadisin başına (a), hadisin sonuna (b), metnin başladığı kısma (c), râvi kısmına (d) ve esas râvinin ismine (e) işaretleri konulmuştu. Bu işaretlemelerin tek tek elle girilmesi gerekiyordu. A'zamî *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*'in bir nüshasını almış ve teker teker kırmızı kalemle işaretlemelere başlamıştı. Öylesine bu işe dalmıştı ki Ramazan Bayramı namazını beklerken bile kitabı çıkartıp işaretlemelere devam ediyordu. *Müsned* nispeten işaretleme açısından kolay geçmiş, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* ise biraz daha zorlamıştı. A'zamî daha sonra bilgisayar sistemini biraz daha büyütmek istemiş, 28 bin riyale aldığı bir arsayı 280 bine satmış, gelen parayı tamamıyla o bilgisayar için Amerika'ya göndermişti. Riyad'a getirilen bilgisayar için İçişleri Bakanlığı'ndan izin alınmış, üniversitedeki lojmana kurulmuştu. Bilgisayarla ilgili projesi hakkında hazırladığı raporla 1980 yılında Uluslararası Kral Faysal Ödülü'ne layık görüldü.

1981 yılına gelindiğinde, A'zamî izinle Michigan Üniversite'sine başlamış, eski bilgisayar limitine ulaştığı için 404MB kapasiteli yeni model bir mini-bilgisayar satın almıştı. Bu sefer hadis ve râvi sözlüğü gibi bir dizin vücuda getirmek istiyordu. Wensinck'in (ö. 1939) *Concordance*'ı gibi akademisyenler tarafından sık kullanılan eserlerin büyük hacimli olması, kullanım zorlukları gibi sebeplerden dolayı böyle bir sisteme ihtiyaç vardı. Aynı üniversitede lisans eğitimine devam eden oğlu 'Akîl de fakültede programlama öğrenip babasına yardım etmekteydi, fakat derslerinin yoğunluğundan dolayı A'zamî, eve gelip programlama yapacak birilerini ücretle tutmuştu.

Bu esnada bir dizgi makinesine ihtiyaç duyulmuş, bazı ürünler alınmış fakat verimli çalışmamasından dolayı en son çare olarak şirketin gönderdiği bir mühendisle birlikte birkaç haftalık yorucu mesai sonrası, bilgisayar ile dizgi makinesi arasındaki bağlantı sağlanmıştı. A'zamî de çalışmalarını tamamlamak amacıyla iznini 6 ay daha uzatmıştı. Bu cihazlar çok yer kapladığı için rektörün ayırdığı aynı apartmandaki zemin katta ayrı bir kısma konulmuş, hatta bazı arkadaşları tarafından burada geçirdiği uzun sürelerden dolayı A'zamî'ye, burası ikinci eşi diye şakalar bile yapılıyordu.

1984'e gelindiğinde, A'zamî Eğitim bakanlığıyla anlaşma imzalayarak *Sünen-i İbn Mâce*'nin bilgisayar tarafından oluşturulmuş dizinini dört cilt halinde yayınlamıştır. İki ciltte *Sünen*'in metni, diğer iki ciltte de bilgisayarın ürettiği indeks ve dizin yer almıştır.

Daha sonraları biraz daha teknolojinin gelişmesiyle Arapça hareke desteği sunan cihazlar meydana çıkmıştı. A'zamî de hadis kitaplarını harekeli olarak kaydetmek için çalışmalara başladı. 'Akil ile 6 ay boyunca saatlerce hadisleri otomatik olarak harekeleyen bir sistem üzerinde çalışmışlardı. Bu çalışmaların sonucunda metindeki otomatik harekeleme %80 isabet oranına ulaşmıştı.

1989 yılında daha da gelişen bilgisayar teknolojileri yenilikleri beraberinde getirmişti. A'zamî de bunu kullanarak dünyada Arapçayı destekleyen ilk CD-ROM'u, *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inin yer aldığı Elektronik Hadis Kütüphanesi'ni yayınlamıştı. Amman'daki bir konferansta bu CD'den bahsettiğinde oldukça büyük ilgi uyandırmış ve çeşitli teklifler almasına rağmen kabul etmemişti.

A'zamî 1999 yılında *The Atlantic Monthly*'de yayınlanan, 1971 yılında Yemen'in başkenti Sana'daki Camiü'l-Kebir'deki (Ulu Cami) gizli bir odanın yıkılmasıyla kazara keşfedilen Kur'ân parçaları üzerinde çalışan Dr.Gerd-R.Puin'le yapılan röportaja dayanan "*Kur'ân nedir?*" başlıklı makaleden sonra yönünü hadislerden Kur'ân'a çevirmiş, neredeyse hayatının kalan 18 yılını tamamen bu makalenin tezlerini çürütmeye ayırmıştı. Makalenin yayınlanmasından kısa süre sonra Yemen'e giden A'zamî bu kıymetli parçalara yerel halkın kayıtsız kalması, gereken kıymeti vermemesinden rahatsız olmuş, cevap olarak 2003 yılında *The History of The Quranic Text, from Revelation to Compilation* kitabını yayınlamıştı. Bu kitap üzerinde çalışırken A'zamî'nin aklına farklı bir proje gelmiş, Kur'ân sûrelerinin yanında bize ulaşmış eski Mushaf parçalarının da gösterildiği bir çalışma planlamıştı. Bu amaçla örneğin sadece İsrâ sûresi parçaları için Türkiye, Yemen, Hindistan, Bahreyn ve Tunus gibi ülkelere seyahat etmişti. Vefat etmeden önce A'zamî bütün insanlığın ücretsiz ulaşabileceği sadece Hicrî birinci ve ikinci asır yazmalarından oluşan bir Mushaf yayınlamayı düşünmüştü.⁷³

⁷³ Geniş bilgi için bk. Azami, "Sheikh Al-Azami's Pioneering Work On Qur'an Hadith-Bringing Them Into the Digital Era".

A‘zamî 2017 senesinde vefat etmiş, geride eşi, iki erkek ve bir kız çocuğunu bırakmıştır. Cenazesi Suudi Arabistan’ın Riyad şehrindeki Nesîm Kabristânî’na kaldırılmıştır.

1.2. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ESERLERİ

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin ekseri eserleri hadis alanıyla ilgilidir fakat diğer alanlarda da eserleri mevcuttur. Eserleri İngilizce ve Arapça olarak telif edilmiş, sonrasında farklı lisanlara tercüme edilmiştir. Burada önce kendi eserleri, daha sonra da tahkik çalışmaları listelenecektir. İbrahim Hatipoğlu’nun aktardığına göre bazıları Türkçeye de çevrilmiş olan başlıca eserleri şöyle sıralanabilir:⁷⁴

- 1- *Studies in Early Hadith Literature (1968)*. Bu eser *Dirâsât fî l-hadîsi’n-Nebevî ve târîhi tedvînih* ismiyle Arapça’ya da tercüme edilmiştir. Eser aynı zamanda Hulûsi Yavuz tarafından Türkçeye *İlk Devir Hadis Edebiyatı* olarak tercüme edilip ilim dünyasına kazandırılmıştır. Eserde İslam’dan evvel Arabistan’daki edebi durumdan başlayıp hadislerle ilgili meseleler tartışılmaktadır. Eserin birinci bölümünde Goldziher’in ilk İslam toplumu hakkındaki görüşleri masaya yatırılmıştır. Altıncı ve yedinci bölümde ise Schacht’ın hadislerle ilgili görüşleri ele alınmıştır. Bu kısım A‘zamî’nin *İslam Fıkhi ve Sünnet* adlı eserine neredeyse tamamen alınmıştır. Örnekler, şekiller de aynı şekilde o kitaba aktarılmıştır.
- 2- *Küttâbü’n-Nebî Sallallâhü ‘Aleyhi ve Sellem (1974)*. Türkçeye Durak Pasmaz tarafından *Hiz. Peygamberin Kâtipleri*⁷⁵ olarak tercüme edilen eser Peygamber dönemindeki yazılı faaliyetler ve aynı dönemdeki hadis yazımını incelemektedir. Kitapta A‘zamî altmış beş kadar vahiy kâtibi tespit etmiştir. Eserin başında Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) bir tasnifinde Muhacir Kureyş’ten 23, Sakîf kabilesinden 2, Ensardan 17 kâtip, diğer bir tasnifte ise diğer müellifler tarafından da yazılan ve bilinen birinci grupta 13 kâtip, elimizdeki kitaplarda bulunmasa da okur-yazar olduğu bilinen ikinci grupta 11 kâtip, sahabeden olduğu bilinip okur-yazar olduklarını

⁷⁴ İbrahim Hatiboğlu, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1348-02 Rabî’u’l-Âhir 1439/1930-20 Aralık 2017)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVI/1 (2018), 179-190.

⁷⁵ Muhammad Mustafa el-A‘zamî, *Hiz. Peygamber’in Kâtipleri*, çev. Durak Pasmaz (İnkılab Yayınları, 2017).

A‘zamî’nin bulamadığı üçüncü grupta 2 kişi ve sahabeyle ilgili elimizdeki kitaplarda ismi bulunmayan dördüncü grupta da 4 kişi yer almaktadır. Buradan hareketle A‘zamî, Hz. Peygamber dönemindeki yazılı faaliyetleri incelemiştir.

- 3- *Menhecü’n-Nakd ‘inde’l-Muhaddisîn neş’etühû ve târihu tedvînihi* (1975). M. Enes Topgül ve M. İkbâl Aslan tarafından Türkçeye *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*⁷⁶ olarak tercüme edilen eserde hadis tenkidiyle ilgili meseleler ele alınmıştır. Ulemânın cerh ve tadil ile ilgili kullandıkları yöntemler ve orijinal sistemler işlenmiştir. Ayrıca eserin son bölümünde 24 sayfa içerisinde, Goldziher, Wensinck ve Schacht gibi oryantalistlerin metin tenkidiyle ilgili fikirleri tartışılmıştır. Önce müsteşriklerin konuyla ilgili fikirleri verilmiş, sonra da yöntemlerindeki hatalar gösterilmeye çalışılmıştır.
- 4- *On Schacht’s The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (1985). Joseph Schacht’ın *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* eserindeki yanlışların ele alındığı kitap Türkçeye Mustafa Ertürk tarafından *İslam Fıkhi ve Sünnet*⁷⁷ olarak tercüme edilmiştir. Tezimizde esas kaynak olarak yararlandığımız eser, A‘zamî’nin oryantalistlerle alakalı ele aldığı temel kaynak olarak değerlendirilebilir. Kitapta baştan sona kadar Schacht’ın fikirleri özelinde müsteşriklerin hadislerle bakış açısı irdelenmiştir.
- 5- *Studies in Hadith Methodology and Literature* (1992). A‘zamî’nin hadis usulüyle alakalı eseri Recep Çetintaş tarafından *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*⁷⁸ olarak çevrilmiştir. Eser temelde hadis usulü ve edebiyatı olmak üzere iki kısma ayrılmış, metodolojiyle alakalı birinci kısımda hadis kavramı, hüccet oluşu, tahammül yolları, kitabeti, tenkidi, râvilerin tasnifi ve hadis vaz’ı gibi konular ele alınmıştır. İkinci kısımda da önemli hadis kaynakları incelenmiştir.
- 6- *el-Muhaddisûn fi’l-Yemâme* (1994). Eserde yaklaşık 250 kadar muhaddis tespit edilmiştir.

⁷⁶ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, ed. Faik Akcaoğlu, çev. Muhammed Enes Topgül - M. İkbâl Aslan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017).

⁷⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*.

⁷⁸ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş (İstanbul: Usul Yayınları, 1998).

- 7- *The History of the Quranic Text from Revelation to Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments* (2003). Toby Lester'in bir makalesine karşı cevap niteliğinde *Kitâb-ı Mukaddes* ile karşılaştırmalı olarak Kur'an tarihinin ele alındığı eser, Ömer Türker ve Fatih Serenli tarafından *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi: Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*⁷⁹ ismiyle Türkçeye aktarılmıştır.
- 8- *Tahkîku Sahîh-i İbn Huzeyme* (1971). A'zamî'nin tahkik çalışmasıdır. Daha önce de bahsi geçtiği üzere İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) yazma eserini keşfetmiş ve yayınlamış, daha sonra tahkik edip 2003 ve 2009 yıllarında tekrar yayınlamıştır.
- 9- *Muvatta'i İmâm Mâlik bi-rivâyeti Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî* (2004). A'zamî'nin diğer tahkik çalışması İmam Mâlik'in Muvatta'ı üzerinedir. Beşşâr Ma'rûf'un Muvatta' ile ilgili fikirlerine eleştiriler de yönelttiği çalışma, altı yazma nüshayı kıyaslayarak meydana getirilmiştir.
- 10- *Tahkîku Sünen-i İbn Mâce* (1983). A'zamî'nin Türkiye kütüphanelerinde bulunan h. 7. yüzyıla ait üç yazma eseri kıyaslayarak neşrettiği bir tahkik çalışmasıdır.
- 11- *el-İlel* (1972). Ali b. Abdullah b.Cafer es-Sa'dî'ye (ö. 80/699-700) ait eser A'zamî tarafından tahkik edilmiştir.
- 12- *Kitâbü't-Temyîz* (1975). Müslim'in (ö. 261/875) eseridir. A'zamî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.
- 13- *el-Megâzî* (1981). Urve b. Zübeyr'in (ö. 94) eseri A'zamî tarafından tahkik edilmiştir.

1.3. MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ'NİN ORYANTALİZM ELEŞTİRİLERİNDE KULLANDIĞI YÖNTEM

Muhammed Mustafa el-A'zamî eserlerinde oryantalizme ve oryantalistlere eleştiriler getirirken istidlal için bazı metotları kullanmıştır. Bu kısımda bu metotlar ele alınacaktır.

⁷⁹ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker - Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011).

1.3.1. AYETLE İSTİDLAL

Muhammed Mustafa el-A‘zamî gerek oryantalizmle alakalı eleştiri yaparken, gerek kendi fikirlerini ifade ederken ayetlerden deliller getirmektedir. Bu ayetleri bazen liste halinde sıralamakta bazen tek tek zikretmekte, bazen de sadece dipnotta belirtmekle yetinmektedir. Burada A‘zamî’nin ayet kullanım yöntemiyle ilgili eserine aldığı ayetlerden bir kısmı zikredilecektir.

Sünnet kavramıyla alakalı bölümde Muhammed Mustafa el-A‘zamî Kur’ân’da sünnet kavramının tesis edilmiş yön, kural veya hayat düsturu manasında 16 kez kullanıldığını ifade etmiş ve şu örnekleri sunmuştur:⁸⁰

وَلَنْ تَجِدَ لِسِنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا

“Allah’ın kanununda asla bir değişme bulamayacaksın.”⁸¹

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنتُ الْأَوَّلِينَ

“İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır. Yaptıklarına devam ederlerse, daha öncekilere geçmişte ne yapıldığı bellidir.”⁸²

A‘zamî sahabe ile ilgili Schacht’ın fikirlerini değerlendirirken de delil getirmeye ayetlerden başlamıştır. Sahabenin özel konumunu açıklarken müracaat ettiği ayetlerden ikisine yer vermek istiyoruz.⁸³

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا

“O ağacın altında sana bağlılık sözü verdikleri sırada o müminlerden Allah razı olmuştur; gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur ve güven vermiş, pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir.”⁸⁴

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık

⁸⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 46-47.

⁸¹ el-Ahzâb 33/62.

⁸² el-Enfâl 8/38.

⁸³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 104-105.

⁸⁴ el-Fetih 48/18.

duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.”⁸⁵

Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere A‘zamî Schacht’ın sahabe ile ilgili görüşlerine cevap verirken başta Kur’ân’dan başlamış, altı adet ayeti ve bunların mealini zikretmiştir. Bizim sadece ikisini buraya aldığımız bu ayetlerle A‘zamî, sahabenin önemini göstermeye çalışmıştır.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî İslam’da hukukun yeri ile alakalı olarak da şu ayeti nakletmektedir;

ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

“Sonra seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine uyma.”⁸⁶

A‘zamî bizim sadece bir örnekle yetindiğimiz bu kısımda, İslam hukukuyla alakalı beş adet ayet sıralamakta ve bunlarla konuya delil getirmektedir.⁸⁷

Yine İslam hukukunu ele aldığı bölümde, ilahi kanuna uymayan ve ona göre hareket etmeyenlerin kafir kabul edilmesiyle alakalı olarak şu ayeti nakletmektedir;⁸⁸

وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ

“Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”⁸⁹

A‘zamî “Vahyedilen kanun değiştirilemez” maddesinde de aynı şekilde,

وَإِذَا تَنَزَّلَتْ عَلَيْنَا بَيِّنَاتٌ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّكَ بُفْرَانٍ غَيْرٍ هَذَا أَوْ بَدَّلْتُ قُلُوبَ مَا يَكُونُ لِي
أَنْ أَبَدِّلَهُ مِنْ تَلَقَّائِي نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ

“Kendilerine âyetlerimiz açıkça okunup anlatılınca bize geleceklerine inamayanlar, “Bundan başka bir Kur’an getir veya bunu değiştir” dediler. Onlara şöyle de: “Onu kendiliğimden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum. Eğer rabbime itaatsizlik edersem şüphesiz dehşetli bir günün azabından korkarım.”⁹⁰

⁸⁵ el-Haşr 59/9.

⁸⁶ el-Câsiye 45/18.

⁸⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 27-28.

⁸⁸ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 28-29.

⁸⁹ el-Mâide 5/44.

⁹⁰ Yûnus 10/15.

ayetini zikretmiş ve bununla İslam hukukunun yani şeriatın Hz. Peygamber'in hayatı boyunca tesis edildiği, oryantalistlerin iddia ettiği gibi sonraki dönemlerde ortaya çıkmadığını vurgulamıştır;⁹¹

Aynı konunun devamındaki benzer başlıklarda da ayetle istidlal yöntemi kullanılmıştır. A'zamî peş peşe ayetleri getirmekle hem konuyu açıklığa kavuşturmak hem de konunun farklı yönlerini göstermek istemiştir. Ayrıca bu ayetler delilleri kuvvetlendirmek için de zikredilmiştir.

Muhammed Mustafa el-A'zamî Kur'ân'ın hadisleri nesh etmesiyle alakalı olarak da öncelikle ayetlerden delil getirmektedir.

مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسخُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

*"Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir."*⁹²

A'zamî konuyla ilgili ayeti bu kısma almış fakat çok detaya girmemiştir. Herhalde ayetin bile nesh edilebileceğini göstermenin yeterli olduğunu düşündüğü için çok detaylı bir izaha girişmemiştir.⁹³

Muhammed Mustafa el-A'zamî *e silentio* eleştirisinin 7. örneğinde de ayetten delil getirmektedir.⁹⁴ Fakat burada önceki örneklerdeki gibi ayetleri tek tek verip izah etmek yerine yalnız dipnotta belirtmeyi tercih etmiştir. A'zamî bu kısımda Kur'ân'da Mekke'nin ayrı bir öneme sahip olduğunu⁹⁵ dipnotta belirttikten sonra alimler arasındaki ihtilafa dikkat çekmiştir.

Muhammed Mustafa el-A'zamî eserinde ayetlere atıf yaparak hem kendi fikirlerini desteklemiş, hem de oryantalistlerin fikirlerine karşı kendi argümanını temellendirmiştir. A'zamî bazen de kelimelerin anlamları için ayetlere müracaat etmiştir. A'zamî aslında ayetlere başvurma yöntemini diğer oryantalistlerden de beklemekte, Schacht'ın ve diğer müsteşriklerin Kur'ân'ı görmezden gelmesini kabul etmemektedir.⁹⁶ İslam hukukunu çalışan müsteşriklerin, İslam hukukunun birincil

⁹¹ A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 29.

⁹² el-Bakara 2/106.

⁹³ A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 117.

⁹⁴ A'zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 163.

⁹⁵ el-Bakara 2/125, Âl-i İmrân 3/97, el-Mâide 5/97.

⁹⁶ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadislerinin Tedvîn Tarihi* : (H. 1-150-M. 622-657) (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 258.

kaynağı olan Kur’ân’ı hiç nazara almamaları kabul edilebilir bir durum olmadığı için A‘zamî eleştirilerinde haklı görünmektedir.

1.3.2. HADİS LİTERATÜRÜNDEN YARARLANMA

Muhammed Mustafa el-A‘zamî eserindeki çoğu kısımda hadis literatüründen de faydalanmaktadır. Konularla ilgili hadisleri tasnif edip, muvafık rivayetlere atıfta bulunmaktadır.

Peygamber sünnetinin ehemmiyetiyle alakalı olarak Muhammed Mustafa el-A‘zamî eserinde önce ayetlerden delil getirmiştir. Ayetle istidlal başlığında aktardığımız örneklerle A‘zamî sünnetin konumunu göstermeyi hedeflemiştir. A‘zamî daha sonra eserin yedinci bölümünde ise hadis literatüründen yararlanarak Peygamber sünnetinin din ve Müslümanlar arasındaki konumunu göstermeye çalışmaktadır.⁹⁷ A‘zamî bu kısımda “Bir ayet bile olsa benden rivayet ediniz”⁹⁸ “Burada bulunanlar bulunmayanlara bu bilgileri iletin”⁹⁹ gibi rivayetleri, “Benden bir söz işitip iyice ezberleyen ve onu başkalarına aktaran kimsenin Allah yüzünü ağartsın”¹⁰⁰ gibi Hz. Peygamber’in duasını nakletmektedir. Bu tür rivayetlerle A‘zamî sünnetin konumuna yine sünnetten deliller getirmiştir. A‘zamî’nin önce ayetlerden sonrasında hadis kaynaklarından delil getirmesi, mantıklı bir sıralamayı takip ettiğini göstermektedir. Zira sünnete hadisten delil getirmeyi ilk sıraya koysaydı pek isabetli bir davranış sergilememiş olabilirdi. Yine bu kısmın devamında A‘zamî hadislerin sahabede tam yerleşmesi için Hz. Peygamber’in takip ettiği bazı yöntemlerden söz etmektedir.¹⁰¹ Örneğin Hz. Peygamber’in sünnetini bizzat öğrettiğini, anlattıklarının hatırdan kalması için bazı şeyleri üç kez tekrar ettiğini,¹⁰² sahabeye öğrettiği şeyleri daha sonra ezberden tekrar ettirdiğini¹⁰³ hadis kaynaklarından naklederek konunun ehemmiyetini göstermeye çalışmıştır.

⁹⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 134-137.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki‘n-Necât, 1422/2001), “Enbiya”, 50.

⁹⁹ Buhârî, “İlm”, 9, 10, 37; Ebû‘l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi‘u’s-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), “Hacc”, 446.

¹⁰⁰ Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu‘âd ‘Abdülbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ‘l-Bâbî‘l-Halebî, 1395/1975), “İlm”, 7.

¹⁰¹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 135.

¹⁰² Buhârî, “İlm”, 30.

¹⁰³ Buhârî, “Vüdû”, 75.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî hadislerin konumu ile ilgili hadis literatüründen örnekler getirdikten sonra benzer şekilde hadis literatürünü taramasının neticesinde ulaştığı hadislerdeki hatalar ve uydurmalarla ilgili İslam uleması tarafından alınan tedbirleri aktarmaya çalışmıştır. En başta râvinin karakterini ele alan A‘zamî, râvilerin adalet ve zabt sıfatlarının incelendiğini belirtmiştir.¹⁰⁴ Devamında metinlerin karşılaştırılmasının nasıl yapıldığını örneklerle izah etmiştir. Yani aynı hocadan rivayet eden farklı talebelerin rivayetlerinin kıyaslanması, bir hocanın farklı zaman dilimlerindeki rivayetlerinin kıyaslanması, sözlü rivayetlerin yazılı olanlarla mukayesesi ve hadislerin Kur‘ân‘daki ayetlerle kıyası konularını incelemiş, konularla ilgili hadis literatüründe geçen örneklerle meseleleri delillendirmeye çalışmıştır.¹⁰⁵ A‘zamî daha sonra aklî tenkit konusunu ele almıştır. A‘zamî aklî tenkitle ilgili hadis literatüründen yararlanarak hemen her aşamada akıl ve mantıkla değerlendirmeler yapıldığını savunmuştur.¹⁰⁶

A‘zamî, İmam Mâlik‘in *Muvatta‘*‘ından ve Ahmed b. Hanbel‘in *Müsned‘*inden getirdiği örneklerle sünnet kelimesinin farklı manalardaki kullanımını göstermeye çalışmıştır. A‘zamî‘ye göre buralarda sünnet kelimesi sadece Hz. Peygamber‘in uygulamaları ile sınırlandırılmamıştır. A‘zamî‘nin tespit ettiği kullanımlar şunlardır:

“Peygamberin Sünneti.

Hz. Ömer‘in Sünneti.

Müslümanların Sünneti.

Hubeyb‘in Sünneti.

Kadınların Sünneti.

Mütelâinin Sünneti.

Namazın Sünneti.

İ‘tikaf‘ın Sünneti.

Falancanın Sünneti.”¹⁰⁷

¹⁰⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 137.

¹⁰⁵ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 137-140.

¹⁰⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 140-141.

¹⁰⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 49.

A‘zamî bu kullanımları farklı rivayetlerden yola çıkarak tespit etmiştir. Sünnet kelimesinin mana ve kullanım itibariyle çeşitli şekillerini buradaki farklı hadis kaynaklarından tespit etmiş, kendi fikrini te‘kid amacıyla kaydetmiştir.

A‘zamî’ye göre Schacht, Irak ekolündeki yaşayan gelenekle ilgili görüşlerine delil olarak bir rivayeti öne sürmüştür.¹⁰⁸ Schacht’ın aktardığı bu rivayete göre birisi keçiyi sattığında, alıcı onu geri vermek isterse, belirli bir süre içinde sütü kullanmadan önce geri vermelidir.¹⁰⁹ Schacht’ın burada aktardığı rivayetle ilgili olarak İmam Şâfiî, (ö. 204/820) Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) bu rivayetle amel etmediğini söylemiştir fakat Ebû Yûsuf (ö. 182/798) aynı hadisi Ebû Hanîfe’nin alışverişteki muhayyerliği sadece üç gün olarak kabul etmesinin sebebi olarak gösterir.¹¹⁰ Muhammed Mustafa el-A‘zamî hadis literatüründen yararlanarak Schacht’ın iddiasını değerlendirmeye tutmuş ve gerçeği yansıtmadığı sonucuna ulaşmıştır.¹¹¹

Ebû Yûsuf ve Peygamber sünneti başlığında da A‘zamî konuyu hadislerden yola çıkarak değerlendirmiştir. Ebû Yûsuf’un *Kitâbu’l-Harac* adlı eserinden Peygamber uygulamalarıyla ilgili bazı rivayetleri ele alıp Ebû Yûsuf’un sünnetin otoritesiyle ilgili düşüncelerini izah etmiştir.¹¹²

*“Peygamber sünnetine karşı tutum ve davranışlarını göstermek için Medine’den Mâlik, Suriye’den Evzâi ve Kûfe’den Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin rivayetlerinden örnekler verilmişti. Bu örnekler Şâfiî öncesi eski fıkıh okullarının Peygamber sünnetine olan tavrını göstermek için titizlikle Şâfiî öncesi alimlerden ve o dönem literatüründen seçildi.”*¹¹³

Yukarıda görüleceği üzere Schacht’ın Peygamber sünnetiyle ilgili görüşlerini inceleyen A‘zamî ilk kaynaklardan yola çıkarak meseleleri değerlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca A‘zamî bu örnekleri titizlikle seçtiğini de eklemiştir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın Irak okulu hakkındaki görüşlerini aktarırken Schacht’ın Şâfiî’den alıntıyla herkesin hadisi terk ettiğini belirtmesini¹¹⁴ eleştirmiştir. Schacht kendi görüşünü desteklemek, sünnetin etkisinin az olduğunu, önemsenmediğini göstermek için Şâfiî’nin bu sözünü aktarmıştır. A‘zamî ise konunun öyle olmadığını, bu konudaki hadislerin bazı Iraklılarca kabul edildiğini, bazı

¹⁰⁸ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 87.

¹⁰⁹ Buhârî, “Buyû”, 64, 65; Müslim, “Buyû”, 11, 24, 25, 28.

¹¹⁰ Ebû Yusuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. (Kahire: Matbaatü’l-Vefa, 1957), 16.

¹¹¹ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 87.

¹¹² A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 90-92.

¹¹³ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 93.

¹¹⁴ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 30.

Iraklılarca da reddedildiğini ifade etmiştir. A‘zamî eleştirilerini temellendirmek için İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) ve Ebû Yûsuf’un görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak Schacht’ın atıfta bulunduğu hadisin Ebû Hanife tarafından da nakledildiğini belirtmiştir.¹¹⁵ Böylece A‘zamî hadis literatüründen yararlanarak Schacht’ın iddiasının geçersizliğini göstermeye çalışmıştır.

Schacht’ın *e silentio* yöntemini incelerken Muhammed Mustafa el-A‘zamî önemli bir delili daha dile getirmektedir. *E silentio* konusunun incelendiği 13. örnekte A‘zamî, Hasan b. Umâre’nin (ö. 153/770) Abdumelik b. Meysere’den rivayette bulunduğunu aktarır.¹¹⁶ A‘zamî’nin belirttiğine göre Abdumelik Schacht tarafından zayıf bir ravi olarak kabul edilmiştir. A‘zamî’ye göre Schacht’ın iddia ettiği gibi isnadın değerini yükseltmek için uydurma yapıldıysa Hasan’ın Abdumelik’i seçmesi bir tezat gibi görünmektedir. Çünkü isnadın değerini yükseltmek için daha sağlam râviler seçilebilirdi. Bu da Schacht’ın iddiasının aleyhinde sağlam bir delil gibi görünmektedir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî bazen kendi görüşlerini desteklemek, bazen de oryantalistlerin iddialarının doğru olmadığını göstermek amacıyla hadis kaynaklarına müracaat etmiştir.

1.3.3. FARKLI ORYANTALİSTLERDEN ÖRNEK VERME

Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Schacht’ın görüşlerini aktarırken bazen farklı müsteşriklerden de aynı fikirleri savunan yazarlara ve fikirlerine atıfta bulunmaktadır. Hz. Peygamberin kanun koyucu olarak hiçbir rolünün olmadığına dair Schacht’ın görüşüne ilaveten James Norman Dalrymple Anderson (ö. 1994), Christiaan Snouck Hurgronje (ö. 1936) ve Émile Tyan’ın (ö. 1977) görüşlerini de aynı kısımda zikretmekte, onların da aynı fikirde olduklarını ifade etmektedir. Aynı kısımda Fazlurrahman’ın da aynı görüşte olduğuna dair bazı pasajlardan alıntı yapılmaktadır.¹¹⁷

Schacht’ın Kur’ândaki bazı delilleri görmezden geldiğini ifade ettiği kısımda da Muhammed Mustafa el-A‘zamî diğer bazı oryantalistlerden örnekler sunmaktadır. Edward Fitzgerald (ö. 1883), Noel James Coulson (ö. 1986), Shelomo Dov Goitein (ö.

¹¹⁵ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 112.

¹¹⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 171.

¹¹⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 33.

1985) gibi oryantalistlerin aynı konudaki farklı görüşlerini nakletmekte, Kur'ân'a müracaat eden bu müsteşriklerin Schacht'tan farklı sonuçlara vardıklarını ifade etmektedir. Bu müsteşriklere göre İslam hukukunun temel kaynağı ve tek kanun koyucusu Allah'tır.¹¹⁸

Hicrî birinci asırda İslam hukuku bölümünde de Schacht'ın hicrî birinci asırdan sonra İslam hukukundan söz edilebileceği görüşü ele alınırken Coulson'a atıfla bu fikrin reddedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Genel esaslar itibarıyla Schacht'ın tezinin çürütülemeyeceğini savunan Coulson'un bile bu fikre karşı çıkması esasen manidardır. Çünkü ona göre teorik olarak böyle bir şey mümkün gibi görünse de pratik olarak mümkün değildir. İslam hukukuna bakıldığında Cahiliye Dönemindeki uygulamaların bir kısmının aynen korunduğu, bir kısmının ise değiştirildiği görülmektedir.¹¹⁹ Fakat bu dönemdeki tüm uygulamaların korunduğu veya dikkate alındığı sonucunu çıkarmak oldukça güçtür. Kur'ân'daki ayetlere göz atıldığında evrensel bir değer oluşturduğu, sistemi yeni inşa ettiği halde eski ile tamamen zıt olmadığı, eski hukuk sistemlerinin bir kısmını devam ettirdiği görülebilir. İşte bu noktada Coulson'un da dikkat çektiği gibi, İslam hukukunun hicrî birinci asırdan sonra ortaya çıkamayacağı, Kur'ân'daki ayetlerle yeni bir hukuk sisteminin inşa edildiği aşikâr olarak görünmektedir.

Oryantalistlerden Leone Caetani'nin (ö. 1935) en eski hadis toplayıcısı 'Urve'nin isnad kullanmadığını iddia etmesine mukabil A'zamî, farklı oryantalistlerin aynı meseledeki görüşlerini aktarmıştır. Aynı meselede Josef Horovitz'in (ö. 1931) ise 'Urve'nin isnadlarını inkâr edenlerin onun isnadlarının tamamını göremediklerini söylediğini belirtmiştir. Benzer şekilde J. Robson'un (ö. 1981) da isnad sistemi gibi bir sistemin tedrici olarak gelişmesinin gayet tabii olduğunu ifade etmesine işaret eder.¹²⁰ Bu örneklerden hareketle A'zamî'nin aynı konu için farklı müsteşriklerin görüşlerini aktardığını ve sistemli şekilde değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

1.3.4. TARİH İLMİNDEN YARARLANMA

¹¹⁸ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 34.

¹¹⁹ Arif Korkmaz, "Toplumsal Değişim ve Devamlılık Bağlamında Cahiliye-İslam İlişkisi: Hukuk ve Giyim-Kuşam Örneği", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/1 (23 Haziran 2020), 54-70.

¹²⁰ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 224, 225.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî bazı iddiaları cevaplarken tarih ilminden de yararlanmaktadır. Örneğin Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslam hukukunun varlığını ispat sadedinde, Hz. Ömer’in (ö. 23/644) tayin edilen valilere Hz. Peygamber’in sünnetini temel unsur olarak zikrettiği mektuplardan bahsedilmektedir.¹²¹

Aynı bölümde ayrıca birinci asra ait fıkıh eserlerinden de söz edilmektedir. Örneğin Muâz b. Cebel’in (ö. 17/638) hukuki kararlarının Yemen’de okunması, Hz. Ömer’in hukuki meselelere ait resmi mektupları, Hz. Ali’ye (ö. 40/661) ait sahifelerin bazı meşhur sahâbenin elinde bulunması gibi tarihi hadiseler, önceki dönem eserlere atfen aynı bölümde zikredilmektedir.¹²²

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin bu bölümde zikrettiği tarihi olaylar Schacht’ın İslam hukukunun ikinci asrın başında ortaya çıktığını savunmasından dolayıdır. Yani Schacht’a göre İslam hukuku teriminden hicrî birinci asırda pek söz etmek pek mümkün değildir.¹²³ Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin birinci asra ait fıkıh literatürünü incelediği kısımda verdiği örnekler on üç eserden toplanarak listelenmiştir.¹²⁴ A‘zamî bu kitapları zikretmekle Schacht’ın birinci asırda İslam hukuku teriminden söz edilemeyeceği iddiasına karşı çıkmaktadır. Daha detaylı çalışmalarda farklı rakamlar elde edilebilir.

Mûsâ b. ‘Ukbe’nin (ö. 141/758) *Magâzî* adlı eseriyle ilgili Schacht’ın bir makaledeki iddialarını A‘zamî keyfî yorum olarak değerlendirmiştir. Schacht, Mûsâ b. ‘Ukbe ve *Magâzî* adlı eseri değerlendirirken, Mûsâ b. ‘Ukbe’nin İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) dışındaki kimselerden hadis nakletmiş olmasının muhtemel olmadığını belirtmiş, geri kalan malzeme için de Mûsâ’nın Zührî’den almamış olduğu hadisleri ona izafe ettiğini belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle Mûsâ b. ‘Ukbe eserinde bazı rivayetleri Zührî’den almış, kalan kısmının senetlerini de Zührî’ye isnat ederek bir tedlis yapmıştır.¹²⁵ A‘zamî bu konuda şöyle demektedir:

“Bu vesîka hakkındaki bütün zorlukların, Schacht’ın diğer bütün rivâyetleri görmezlikten gelerek veya onları hafîfe alarak sâdece İbn Ma’in’in tek bir beyânı ile kendi keyfî yorumlarına bağlı kalmasından kaynaklandığı açıktır.”¹²⁶

¹²¹ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 39.

¹²² A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 41-42.

¹²³ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 17-18.

¹²⁴ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 38-42.

¹²⁵ Joseph Schacht, “On Mûsâ b. ‘Uqba’s Kitâb al-Maghâzî”, *Acta Orientalia* XXI (1953) (ts.), 300.

¹²⁶ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 217.

A‘zamî bu iddiayı değerlendirirken “Mûsâ’nın sikalığını değerlendirme zarureti yoktur” diyerek tarihi verileri sunmaya çalışmıştır. Mûsâ’nın vefatının tahminen 140 olduğunu söyleyen A‘zamî, onun Sâlim (ö. 106/725) ve Nâfi’yi görmesinin fevkalade normal bir durum olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onların hepsinin Medîne’li olduğunu belirten A‘zamî, Mûsâ’nın bu kaynaklardan doğrudan doğruya kendisinin bilgi alabileceğini söylemiştir.¹²⁷ Buradan hareketle sadece Zührî’den rivayet alabileceğinin düşünülmesinin isabetli olmadığı ortadadır.

A‘zamî, Goldziher’in “Ancak üç mescit için yolculuk edilir”¹²⁸ rivayetini tenkit edip İbn-i Zübeyr’in (ö. 73/692) halktan biat almasını engellemek için Abdülmelik b. Mervân’ın (ö. 86/705) haccı yasaklaması, ve bunu temellendirmesi için Zührî’den yalan rivayet uydurmasını istemesi konusunu tarihi verilerden yola çıkarak şöyle değerlendirmektedir;

Zührî’nin doğum tarihinde ihtilaf olsa da 50 ile 58 yılları arasında doğmuş olması muhtemeldir. Abdülmelik ile Zührî hicrî 81 yılına kadar görüşmemiştir. Filistin 67 yılında Abdülmelik b. Mervân yönetiminde değildi, ancak 68 yılında yönetim altına alınmıştı. Bu durumda Abdülmelik b. Mervân’ın Kubbetü’s-Sahrâ’yı Kâbe alternatifi olarak inşası ancak 68’den sonra olabilir. Goldziher’in bu olayları dayandırdığı Ya‘kûbî’nin (ö. 292/905’ten sonra) *Târih*’inde hac ibadetinin 72 ve sonrasında Emevîler idaresinde olduğu ve Abdülmelik’in 75’te hac ibadetini yaptığı belirtilir. Kubbetü’s-Sahrâ’nın inşası ise ancak 72 yılında tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu tarihte zaten hac ibadetinin yönetimini elinde tutan Emevîler’in başka bir alternatif ihtiyacı yoktu. Sonuç olarak A‘zamî, tarihi verileri, hatta Goldziher’in dayandığı kitaptaki verileri ele alarak bu iddianın asılsız olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.¹²⁹

A‘zamî, Schacht’ın, Mâlik, Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin (ö. 189/805) eserlerinde ilk dönem fıkıhçılarına atfedilen görüşlerin çoğunun uydurma olduğunu düşündüğünü belirtmekte,¹³⁰ ilk dönem fıkıhçıların görüşlerini ele alarak böyle bir yargıya ulaşamayacağını savunmaktadır.¹³¹ Ona göre İmam Mâlik naklettiği görüşlerin

¹²⁷ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 216-219.

¹²⁸ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *Şaḥîḥu’l-Buḥârî*, thk. Muṣṭafa Dîb el-Buḡâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), “Savm”, 66; Ebû’l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbü’rî Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır (Cidde; Beyrut: Dâru’l-Minhâc; Dâru Ṭavḳî’n-Necât, 1433), “Hac”, 415.

¹²⁹ A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, 181-186.

¹³⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 66.

¹³¹ A‘zamî, *İslam Fıkḥı ve Sünnet*, 82.

bazılarına katılıyor bazılarına ise katılmıyordu. Eğer naklettiği bu görüşleri kendi uydursaydı hepsine katılması gerekirdi.¹³² A‘zamî aynı şekilde Ebû Yûsuf’un Ebû Hanife’nin görüşlerinin üçte birine katılmadığını, kendi bazı görüşlerinden de daha sonra vazgeçtiğini, benzer şekilde Şâfiî’nin de eski ve yeni görüşlerinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹³³ A‘zamî burada tarihi verilerle ilk dönem fakihlerinin bazı görüşlerini terk ettiklerini, önceleri savundukları bazı şeylere daha sonra uymadıklarını, kendi durumlarını zayıflatacak olan bu tür davranışların sadece samimiyetle açıklanabileceğini belirtip yalan rivayet uyduran birinin bu tür davranışının tutarsızlık olacağını ifade etmiştir.¹³⁴

Schacht Medinelilerin sünnetler arasında keyfi olarak seçim yaptıklarını iddia ettiği kısımda, Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî’den (ö. 270/884) alıntı yaparak başka bölgeler hariç sadece Medinelilerin ittifak ettiği sünnetlerin sağlam olduğunu düşündüğünü iddia etmiştir.¹³⁵ Schacht Rebî‘yi Medine okulundan kabul etmektedir.¹³⁶ A‘zamî ise hiç kimsenin Rebî’nin Şâfiî’nin görüşüne dönen bir Medineli olduğundan bahsetmediğini belirtmektedir.¹³⁷ Şâfiî’nin Rebî‘ b. Süleyman isimli iki talebesi olmakla birlikte¹³⁸ ikisinin de Medine ekolüyle alakalı bir bağlantısı tespit edilememiştir.

A‘zamî oryantalistlerin iddialarıyla ilgili tarihi verilerden yararlanarak cevap vermeye çalışmıştır. A‘zamî’nin bu kadar müellif ve eserle ilgili araştırma yapıp, oryantalistlerin iddialarını tarihi veriler ışığında değerlendirmeye tabi tutması dönemin koşullarına göre olağanüstü çaba gerektiren bir iş olup, bu konuda takdir edilmesi gerekir.

1.3.5. DOĞRUDAN ALINTI

Muhammed Mustafa el-A‘zamî bazı kısımlarda eserden doğrudan alıntılar yaparak o kısım hakkında incelemelerde bulunmaktadır. Alıntı yaptıktan sonraki

¹³² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 82-83.

¹³³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 83.

¹³⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 81-83.

¹³⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 23.

¹³⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 347.

¹³⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 103.

¹³⁸ Bilal Aybakan, “Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

kısımlarda burayla ilgili görüşlerini belirtmektedir. Bazen de bir alıntı yapıldıktan sonra bir bölümde o alıntı yapılan görüşle ilgili fikirler ele alınmaktadır.

Meclis muhayyerliği konusunda Schacht *Muvatta'* eserinden bir nakilde bulunarak Mâlik'in bu konuda ne sınır çizdiğini ne de uygulama tesis ettiğini belirtmiştir.¹³⁹ A'zamî'ye göreyse önceleri muhayyerlik konusunda Mâlik ile diğerleri arasında önemli bir ihtilaf bulunmaktadır ve Mâlik'in bu sünneti kabul etmediği görüşü yaygındı. Fakat A'zamî son çalışmaların bunun yanlışlığını ortaya koyduğunu, Mâlik'in meclis muhayyerliğini inkâr etmediğinin ortaya çıktığını belirtmiştir. A'zamî konuyla ilgili Ahmed Nûr Seyf'in *Amelu ehli Medine* adlı çalışmasına atıf yaparak konunun orada detaylı olarak ele alındığını vurgulamıştır.¹⁴⁰

Goldziher'in "Ancak üç mescit için yolculuk edilir"¹⁴¹ rivayetiyle ilgili görüşlerini alıntılaman A'zamî¹⁴² konu hakkında pek çok tarihi kaynağı ve veriyi incelemiştir. A'zamî doğrudan Goldziher'in görüşünü aktardıktan sonra altı sayfa içerisinde konuyu incelemiş ve bu rivayet hakkında Goldziher'in hata yaptığını değişik yönlerden ispata çalışmıştır.

A'zamî Iraklılar ve yaşayan gelenek başlığında Schacht'ın Irak ekolündeki sünnet ile ilgili değerlendirmelerini ele almıştır.¹⁴³ Bu kısımda A'zamî önce Schacht'ın eserinde yer alan konuyla ilgili kısmı¹⁴⁴ doğrudan aynı haliyle okuyucuya aktarmış, daha sonra kendi fikirlerini sıralamıştır. Kendi fikirlerini sıralarken A'zamî Schacht'ın atıf yaptığı Şâfiî ve Ebû Yûsuf'un eserlerinden belirli kısımları aktarmıştır. Schacht'ın alıntılanan iddialarıyla ilgili A'zamî sonuç olarak Schacht'ın bütün fikirlerinin deliller karşısında boşa çıktığını savunmuştur.¹⁴⁵

A'zamî Schacht'ın Medine okulu hakkındaki görüşlerini incelerken de Schacht'ın görüşlerini maddeler halinde sıralamakta,¹⁴⁶ Schacht'a göre Medinelilerce Peygamber'den gelen sünnetin önemini azaltmak için kullanılan usulleri¹⁴⁷ sekiz madde olarak özetlemektedir. Daha sonra bu sekiz maddeyi tek tek ele alıp her birisine karşı ayetlerden, hadis literatüründen veyahut Schacht'ın eski fıkıh okulu olarak

¹³⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 64.

¹⁴⁰ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 79.

¹⁴¹ Buḥârî, "Savm", 66; Muslim, "Hac", 415.

¹⁴² A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, 181-186.

¹⁴³ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 86-88.

¹⁴⁴ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 76-77.

¹⁴⁵ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 88.

¹⁴⁶ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 102.

¹⁴⁷ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 23-24.

adlandırdığı mezhep imamlarının eserlerinden atıf ve alıntılar yaparak cevaplandırmaya çalışmaktadır.¹⁴⁸

Schacht'ın Evzâî'nin (ö. 157/774) tutumu ile ilgili düşüncesi bölümünde Muhammed Mustafa el-A'zamî önce Schacht'ın eserindeki ilgili kısmı doğrudan alıntılamış, daha sonra konuyu incelemeye çalışmıştır.¹⁴⁹ Schacht'a göre Evzâî sünnetlerle ilgili Medineliler ve Iraklılarla aynı tavrı takınmıştır.¹⁵⁰ A'zamî bu konuda Schacht ile aynı fikirde olduğunu belirtmiş, Evzâî'nin de diğer alimler gibi sünnetin üstün otoritesini kabul ettiğini ifade etmiştir.¹⁵¹ Daha sonra A'zamî Schacht'ın eserinden doğrudan alıntılamış olduğu kısımla ilgili kendi görüşlerini sıralamıştır.

Doğrudan alıntı yöntemi A'zamî'nin *İslam Fıkhi ve Sünnet* adlı eserinin tamamında kullandığı bir yöntemdir. Eserin orijinal isminde yer almayan reddiye kelimesinin Türkçe eser adında kullanımı belki de bundandır. Fakat burada göze çarpan diğer bir şey ise alıntıların kısa olmasıdır. A'zamî, Schacht'ın eserindeki ilgili bölümlerini tamamıyla eserine alamayacağı için sadece belirli kısımları almıştır. Bu da okuyucu açısından zihinde konular arasında bir kopukluk hissi uyandırmaktadır. Eserin önsözünde mütercimim de belirttiği üzere, Schacht'ın eseriyle birlikte okunması konuları daha anlaşılır kılacaktır.¹⁵²

1.3.6. BÜTÜNCÜL BAKIŞ

A'zamî'nin Schacht ile ilgili eleştirilerinden birisi de Schacht'ın meselenin siyak ve sibakını incelemeden vardığı sonuçlardır.

Schacht şuf'ayla ilgili İmam Mâlik'in kaydettiği bir rivayeti verip, İmam Mâlik'e göre sünnetin, Peygamber'den gelen rivayetten farklı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Mesela, Mâlik şuf'a hakkı konusunda, İbn Müseyyeb + Ebû Seleme b . Abdurrahman + Hz . Peygamber, senediyle mürsel olarak Muvatta'ında (III, 173) zikrettiği hadiste şunu söyler: “Aramızda görüş ayrılığı olmayan sünnet de aynı anlama gelmektedir.” Mâlik bunu ispatlamak için de İbn Müseyyeb'e ve Süleyman b. Yesâr'a şuf'a ile ilgili bir sünnet (yerleşik bir âdet) olup olmadığı kendilerine

¹⁴⁸ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 102-107.

¹⁴⁹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 114.

¹⁵⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 34.

¹⁵¹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 114.

¹⁵² A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 12-13.

sorulduğunda, her ikisinin 'evet' diyerek söz konusu hukuki uygulamadan söz ettiklerini, işittiğini zikretmektedir."¹⁵³

Schacht burada İmam Mâlik ile ilgili kısmı aktarır beş adet örnek sunmaktadır. Muhammed Mustafa el-A'zamî ise İmam Mâlik'in bir meseleyi izah etmek için teferruata girip bazı örnekleri sunduğunu belirtmiş, burada mevzunun siyak ve sibakının yani öncesi ve sonrasının incelenmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁵⁴ A'zamî bunu şöyle ifade etmektedir:

*"Bu neticeye ancak Mâlik'in yaptığı yorumların baş tarafından son tarafına uygunluğu siyak-sibakı görmezlikten gelinerek varılabilir"*¹⁵⁵

İkinci örnekte Schacht, Zührî'den bir pasaj aktarır Cuma namazının son rekatına yetişen kişinin kalan kısmı tamamlaması gerektiğini söyleyip, *"bu sünnettir"* demesini nakletmektedir.¹⁵⁶ Buradan hareketle Schacht, bunun Zührî'nin kendi şahsi görüşü olduğu çıkarımını yapmaktadır. A'zamî'ye göre mesele geniş açıdan incelendiğinde, Mâlik'in burada vurgulamaya çalıştığı şey, Zührî'nin bu konudaki kararı ve yaklaşımının Hz. Peygamber'in bir hadisine dayandığı ve aslında onun görüşlerinin Medine alimlerinin görüşlerine uygun olduğudur.

*"Bu nedenle Schacht'ın 2 örnekten vardığı sonuç geçersizdir. Çünkü kendi fikrini desteklemek için verdiği metin, bütünü itibarıyla, vardığı sonuçla çatışmaktadır."*¹⁵⁷

Schacht'ın Mâlik'den alıntı yaparak sünnete dayanmayan bir konu için *geçmiş sünnet* kavramını kullandığını belirten Muhammed Mustafa el-A'zamî, bütüncül bakış için Mâlik'in *Muvatta'* adlı eserinden ilgili kısmı aynen aktarmaktadır.

*"Schacht'ın, örneği doğru yerinde vermede yine başarısız olduğu açıkça görülmektedir. Mâlik kendi görüşünü Hz. Peygamber'le alakası olmayan veya Hz. Peygamber öncesine ait bir kısım sünnetlere dayandırmamış, Hz. Peygamber'in risk unsuru bulunan herhangi bir şeyin satılmasını yasaklamasının ışığında bu sonuca varmıştır."*¹⁵⁸

Yine aynı şekilde Schacht, Sahnûn'un *Müdevvene*'sinde geçen *"Peygamber sahabelerine ait sünnetler"* ifadesini alarak, sünnet kavramının sadece Hz.

¹⁵³ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 61. (Buradaki tercümede *İslam Fıkhi ve Sünnet* eserindeki tercüme esas alınmıştır.)

¹⁵⁴ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 62.

¹⁵⁵ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 62.

¹⁵⁶ Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, thk. Muḥammed Fu'âd 'Abdubbâkî (Beyrut: y.y., 1406/1985), c. I, 105.

¹⁵⁷ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 64.

¹⁵⁸ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 65.

Peygamber'e isnat edilmediğine işaret etmektedir.¹⁵⁹ Yine Muhammed Mustafa el-A'zamî bütüncül bakışla bu ifadelerin geçtiği kısmı aynen aktarmış ve bu ifadelerin sahabe sünneti değil de sahabeden bize gelen sünnet manasında kullanıldığını belirtmiştir.¹⁶⁰

Medine ameli konusunda da Muhammed Mustafa el-A'zamî, Schacht'ın seçici alıntılama yaptığını belirtmektedir. A'zamî'ye göre Schacht Medine amelinin Peygamber ve sahâbe sünnetinden önce olduğunu belirttiği kısımda İbn Kâsım'dan alıntı yapmış, fakat kendi görüşünü haklı göstermek için bir paragrafı seçmiştir.¹⁶¹ Bütüncül bakıldığı takdirde böyle bir çıkarım yapılamayacağını belirten A'zamî, Schacht'ın metni analiz etmede başarısız olduğunu söylemiştir.¹⁶²

Konunun devamında A'zamî Schacht'ın tekrar yanlış çıkarım yaptığını belirtmektedir. Schacht, ameli hadise tercih etmeyle alakalı iddiasına örnek olarak İmam Mâlik ve Rebî'nin bir listeden tasrih suretiyle balya satışını kabul ettiklerini ifade eder.¹⁶³ Mâlik'e göre bu geçmişteki uygulamadır, şimdi ise garar tehlikesi yoktur. Balya satışı ve garar konusunu detaylara girmeden izah etmek gerekirse; garar haksız kazanca yol açacak şekilde belirsizlik taşıyan bir satıştır, gebe devenin karnındaki yavrunun satışı gibi. Hz. Peygamber'in bu satışı yasakladığı ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Yukarıdaki örnekten hareketle Schacht, Mâlik'in ameli sünnete tercih ettiğini düşünmektedir.¹⁶⁵ A'zamî ise bu metinde Mâlik'in ameli Hz. Peygamber'den gelen hadise tercih ettiğine dair hiçbir işaretin olmadığını savunmaktadır. Ona göre Mâlik burada garar kelimesinin ne anlama geldiğini, sünneti bilen bir toplumun nasıl sünnete göre hareket ettiğini, alimlerin ve fakihlerin onu nasıl anladığını analiz ederek açıklamaya çalışır.¹⁶⁶ Dolayısıyla Schacht'ın vardığı sonuç A'zamî tarafından yanlış olarak değerlendirilmiştir.

"Bununla birlikte eğer Schacht Mâlik'in görüşlerini anlamak için Şâfiî ve diğer alimlerin Mâlik'i suçlayan ifadelerine müracaat etmek yerine, onun eserini

¹⁵⁹ A'zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 62.

¹⁶⁰ A'zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 67.

¹⁶¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 63.

¹⁶² A'zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 77.

¹⁶³ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 64.

¹⁶⁴ Faruk Emrah Oruç, *Şevkânî'nin Muâmelâtla İlgili Görüşleri ve Eleştirisi (Neylu'l-evtâr Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 124, 125.

¹⁶⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 64.

¹⁶⁶ A'zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 78.

kullansaydı, Mâlik'in Hz. Peygamber'den gelen sünnete karşı çıktığını ifade etmeye cüret edemiyeycekti."¹⁶⁷

A'zamî burada Schacht için bütüncül bakışı ve doğrudan Mâlik'in eserlerinden yararlanmayı tavsiye etmektedir. Türkçe'ye "*cüret edemiyeycekti*" diye aktarılan kısım orijinalinde "*he would not have been led to declare that*"¹⁶⁸ diye geçmektedir. Türkçe'de daha ağır bir anlam taşıyan ifade, kitabın asıl dilinde belki de bu kadar ağır algılanmayabilir. Buradan hareketle A'zamî'nin eseri için bazen söylenen reddiye tarzını benimsediği veya bilimsel görünmediği gibi iddiaların tercüme kaynaklı olabileceğini unutmamak gerekir.

A'zamî aynı şekilde Goldziher'in naklettiği ilk dönem Araplarıyla ilgili olarak yedi adet rivayeti ele almıştır. A'zamî detaylı okumayı gerektiren böylesine bir konuda genellemelerden kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır. İlk dönem Müslümanların kürsüde şiir okunduğunda Kur'ân sanmamaları için eğitim almaları gerektiği, beş vakit namazın farz olduğunu bilmemeleri gibi rivayetlerin nakledilmesi A'zamî'ye göre yadırganacak bir durumdur.

*Sonra, bazı Şi'i kaynaklarına ve müellifi meçhul el-'Uyûn ve'l Hadâ'ik adlı esere müstenid birçok mühim neşriyat vardır. Emevîler devri aleyhindeki bu yayınları, hakiki kıymetlerini değerlendirmek için Goldziher'in tenkidli bir şekilde okuması icab ederdi.*¹⁶⁹

Goldziher'in bu rivayetlerden yola çıkarak ilk dönemi değerlendirmesine mukabil A'zamî birkaç habere dayanarak örnek göstermiştir. A'zamî burada örnek olarak, bir kilisede yapılan gençlik toplantısında esrar dağıtılmasından yola çıkarak Avrupa'da kiliselerin dindışı eylemler için kullanılır hale geldiğini söyleyemeyeceğimizi belirtir. Yani günümüz Avrupa'sında yaşanan birkaç kötü olayla tüm kıtayı genellemenin yanlış olduğunu ifade eder. Dolayısıyla olaylara bütüncül bakıldığında böyle hatalara düşülmeyeceği anlaşılmış olur. Goldziher'in yedi rivayetini de değerlendirdikten sonra konunun sonlarına doğru A'zamî şu çıkarımı yapmıştır:

"Goldziher'in müracaat ettiği eserlere bakınca insan şu hükme varmaktadır: Onun, dîni bilgiler ve Hicrî birinci asırdaki tatbikatla alâkalı olarak elde ettiği

¹⁶⁷ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 79.

¹⁶⁸ Muhammad Mustafa al-Azami, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Lahore: Suhail Academy, 2004), 60.

¹⁶⁹ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 48.

mâlûmât eksik ve dengesizdir. Bundan dolayı, onun yukarıda zikredilen faraziyele müstenid öteki hükümleri de temelsizdir.”¹⁷⁰

A‘zamî Goldziher’in fikrini burada eleştirmekte ve onun diğer konulardaki hükümlerini de temelsiz olarak nitelendirmektedir. Aslında A‘zamî burada kendi eleştirdiği yanlışa düşmüş, çok az örnekten yola çıkarak genel bir hüküm vermiştir. Goldziher’in çok hataları olsa bile bu hiç doğrusu yoktur anlamına gelmez.

A‘zamî Peygamber sünnetinin otoritesiyle alakalı olarak Medine’yi ele aldığı kısımda İmam Mâlik’in *Muvatta*’ına genel bir bakışla değerlendirmede bulunmakta, sünnetin Mâlik’in kararlarında önemli bir yeri olduğunu ve Medine öğretisinin temelini oluşturduğunu ifade etmektedir.

*“Bunun da ötesinde, Muvatta’ı daha yakından incelersek, Mâlik’in kararlarını açıkça Hz. Peygamber’in emirlerine dayandığını gösteren birçok örnek görebiliriz. Bu örnekler, ayrıntılarına girmeden bile, Peygamber sünnetini kullanmanın Medine öğretisinin temel ilkesini oluşturduğunu göstermeye kâfidir.”*¹⁷¹

Bu örneklerden yola çıkarak A‘zamî’nin bütüncül bir bakışla bu sonuçlara ulaştığını söyleyebiliriz.

1.3.7. TERCÜME HATALARINI GÖSTERME

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin eleştirilerde kullandığı bir başka yöntem de Schacht’ın yaptığı tercüme hatalarını zikrederek konunun tersini ispatlamaya çalışmaktır. Özellikle batı dillerindeki araştırmacıların karşılaştığı bu problem aslında çok da normal bir durum olmasına rağmen, konunun ve meselenin ehemmiyetine binaen sıkça gündeme gelmektedir. Hatta bazen bu tercüme hatalarının bilerek yapılabileceği de düşünülmektedir.

Schacht, Suriye ve Irak Okulu hakkında bilgiler verip Irak Okulu’nun Peygamberden gelen sünnete dayanma konusunda Medine kadar hassas olmadıklarını vurgulanmaktadır. O, ilgili kısmı “bu bir sünnettir, Kur’ân değildir” diye tercüme etmiştir.¹⁷² Ayrıca Schacht sünnet kelimesinin “tesis edilmiş dinî uygulama” anlamında kullanıldığını göstermek amacıyla birkaç rivayet aktarmaktadır. Fakat

¹⁷⁰ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 51.

¹⁷¹ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 90.

¹⁷² Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 73.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’ye göre burada aktarılan kısımda tercüme hatası bulunmaktadır. Eserde geçen orijinal metin:

وهذا سنة غير القرآن وغير اشهادات

A‘zamî’nin aktardığına göre bu kısım şöyle tercüme edilebilir:

“Bu bir sünnettir. (Yani, sünnetten çıkarılan kuraldır.) Ne Kur’ân’dan hareketle varılan bir sonuçtur ne de (Kur’ân (2), 282. Ayette bahsedilen) şahidlikle ilgisi vardır.”¹⁷³

A‘zamî’ye göre bu kısmın “Bu Kur’ân’da olmayan bir sünnettir” diye tercüme edilmesi yanlıştır.

Benzer şekilde A‘zamî bir yanlış tercüme hatasını da şu şekilde aktarmaktadır:¹⁷⁴

Zührî’nin “Bu emîrler bizi mecbur edinceye kadar biz ilmi yazmaktan hoşlanmazdık. Sonra onu hiçbir Müslümandan esirgemememiz lâzım geldiği kanâatine vardık”¹⁷⁵ ifadesinin Sprenger (ö. 1893) tarafından “Biz Hadîsleri yazmak taraftarı değildik. Hatta şu liderleri dahi Hadîslerin yazılmasını tasvip etmemeye râzı ettik...” diye çevrildiğini belirten A‘zamî, bu sözün Guillaume (ö. 1965) gibi bazı müsteşrikler tarafından hadis uydurma ile ilişkilendirildiğini belirtmiştir.¹⁷⁶

A‘zamî Goldziher’in çıkarımı olan Emevîler’in Zührî’yi istismar etmesine ilişkin yargısının da **حدث** ve **عرض** Arapça ibarelerinin yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁷⁷

Tercüme hataları yabancı dili temel alan her çalışmada rastlanabilecek hatalardır. Bu sebepten ötürü olsa gerek A‘zamî de konu üzerinde fazla tenkit etmeden yanlış çıkarımları göstermiş ve dikkat etmek gerektiğini vurgulamıştır.

1.3.8. SÖZLÜK ANLAMINDAN YARARLANMA

¹⁷³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 72.

¹⁷⁴ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 288-290.

¹⁷⁵ Baktığımız baskılarda aynı ifadelere rastlayamadık. Benzer ifadeler için bk. Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefayâtu’l-Meşâhîri’l-A‘lâm*, thk. ‘Umar ‘Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1413/1993), 8/244.

¹⁷⁶ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 289.

¹⁷⁷ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 289.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî bazı mevzularda kelimelerin anlamlarını zikrederek meseleyle alakalı hem detaylıca izah yapmakta hem de bazen kendi görüşünü desteklemektedir.

A‘zamî sünnet kelimesi ile alakalı tartışma sadedinde sözlük anlamına başvurmuş, yol, kural, hayat tarzı anlamlarına geldiğini belirtmiştir.¹⁷⁸

A‘zamî’ye göre *Muvatta*’da geçen bir rivayette bir kişinin malını bağışladığında o malın bağışlananlara ait olduğu ve asla geri dönmeyeceği belirtilir.¹⁷⁹ Schacht’ın iddialarından birisi olan Mâlik’in halkın amelini sünnete tercih etmesi iddiasına bir delil olarak getirilen bu durumda A‘zamî *umrâ* kelimesinin sözlük anlamından yararlanarak meseleyi izah etmeye çalışmaktadır. Arapça-İngilizce bir kamustan¹⁸⁰ alıntı yaparak umrâ kelimesinin iki anlamı olduğunu belirten A‘zamî, birinci mananın; malı kendinden sonrakilere verdiği bahsetmesi, ikinci anlamının ise; bağış yaptığı kimsenin neslinden bahsedilmemesi olduğunu söylemektedir. A‘zamî’ye göre Mâlik bu kelimenin iki manasını birbirinden ayırarak Peygamberin sünnetini açıklığa kavuşturmuştur. A‘zamî’nin burada kelimenin anlamını Arapça-İngilizce bir sözlükten yararlanarak belirtmesi önemlidir, zira sözlük özellikle Schacht’ın kullandığı dilden seçilmiştir.¹⁸¹

1.3.9. ŞİİRLE İSTİŞHÂD

Eski Arap şiirlerindeki kullanımları incelemek eskiden beri kullanılagelmiş bir yöntemdir. Bilhassa tefsir ilminde sıkça başvurulmuş bu yöntem bazı problemleri de beraberinde getirmekle birlikte sıkça kullanılmıştır. Bazı dil alimleri Arap şiirine bu derece bağlı kalıp şairlerin hatasız olduğunu düşünmek ve şiirle istiştâda çalışmanın yanlış olabileceğini belirtmişlerse de o günden bugüne bu usul devam edegelmiştir.¹⁸² Hz. Ömer’in ayette geçen bir ifadeyi Cahiliye Dönemi şiirlerinden yola çıkarak izah etmesi ve Cahiliye şiirini iyi bilmek gerektiğini insanlara tavsiye etmesi gibi bazı

¹⁷⁸ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 52.

¹⁷⁹ Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, thk. Muhammed Muştafâ el-’A‘zamî (Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b Sultân, 1425/2004), “Akdiye”, 2797; A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 80.

¹⁸⁰ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon: Derived Fom the Best and the Most Copious Eastern Sources ; Comprising a Very Large Collection of Words and Significations Omitted in the Kâmoos, with Supplements to Its Abridged and Defective Explanations ... and Examples in Prose and Verse* (Williams and Norgate, 1874), 5/2155, 2156.

¹⁸¹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 80.

¹⁸² Mehdi Cengiz, “Eski Arap Şiiri Sorgulanamaz mı?: Câhiliye Şiirinin Kanonlaşmasına Dair Bir Değerlendirme”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56 (31 Aralık 2021), 169-186.

rivayetler¹⁸³ Arap şiirine müracaat etmenin temellerini oluşturmuştur. Zamanla bu adeta âdete dönüşmüş, çoğu eserlerde şiirlere müracaat edilmiştir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî sünnet kelimesinin anlamıyla ilgili olarak sözlük anlamının yol, kural veya hayat tarzı olduğunu ifade ettikten sonra, Cahiliye Dönemi şiirlerinde de Kur‘ân‘da da kelimenin aynı manalarda kullanıldığını belirtmiştir.¹⁸⁴ A‘zamî bu şekilde sünnet kelimesinin anlamı için Cahiliye Dönemi şiirlerinden faydalanmıştır.

Kelime anlamları için şiirlerden yararlanma eskiden beri İslam alimleri arasında yaygın bir yöntemdir. A‘zamî de zaman zaman bu yöntemden yararlanmış, bazı kelimeler için şiirlerdeki kullanımları göstermiştir.

1.3.10. CERH VE TA‘DİL

Cerh kelimesi sözlükte yara veya yaralamak manasındadır. Hadis ıstılahında ise râvinin rivayetinin belirli sebeplerden dolayı reddedilmesidir.¹⁸⁵ Ta‘dîl ise düzenlemek manasında olup râvinin rivayetinin adalet ve zabt niteliklerini taşıyıp güvenilir olduğuna hükmedilmesidir.¹⁸⁶

Schacht, İbnu‘l-Mukaffa‘nın (ö. 142/759) Şâfi‘nin tersine Peygamberden gelen hadislere başvurmadığını, kendi devrindeki sünnet anlayışının, Emevîlerin düzenlemelerine dayandığını belirtmiştir.¹⁸⁷ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Schacht‘ın İbnu‘l-Mukaffa‘ ile ilgili bu şekilde alıntı yapmasını eleştirmiştir. Burada İbnu‘l-Mukaffa‘ için “*ne fakih ne de kelimci, aslında Emevî idaresi karşısı ve bidatçılıkla itham edilmiş birisi*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁸⁸ İbnu‘l-Mukaffa‘ için bu ifadeleri kullanmakla birlikte, onun eserinden alıntılar yaparak aslında Schacht‘ın görüşlerine uymadığını ispat etmeye çalışmıştır. Bütüncül bakış ile alakalı kısımda da değinildiği gibi; A‘zamî İbnu‘l-Mukaffa‘nın *Risale fi‘l-Sahabe* adlı eserine bütüncül olarak bakıldığında, halifenin Kur‘ân ve sünnete göre hareket etmek zorunda olduğu,

¹⁸³ İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmî‘l-Kur‘ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2000), 10/174.

¹⁸⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 52.

¹⁸⁵ ‘Ebû ‘Amr Taqıyyüddîn ‘Osmân b. ‘Abdurrahmân İbnü‘ş-Şalâh, ‘*Ulümü‘l-hadîs = Mukaddimetü İbni‘ş-Şalâh*, thk. Nüreddîn ‘İtr (Dimaşk; Beyrut: Dâru‘l-Fikr; Dâru‘l-Fikri‘l-Mu‘âşır, 1406/1986), 12; Emin Aşıkutlu, “Cerh ve Ta‘dîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹⁸⁶ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 299.

¹⁸⁷ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 58-59.

¹⁸⁸ A‘zamî, *İslam Fıkhu ve Sünnet*, 57.

Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde olmayan bir şeyin sünnet olarak adlandırılmayacağı görüşünün öne çıktığını belirtmiştir.¹⁸⁹

Hadis ilimlerinin temel konularından birisi olan cerh ve ta'dili yöntem olarak kullanan A'zamî, buradan hareketle karşı olduğu görüşle ilgili fikir beyan etmektedir. Ayrıca A'zamî bu ilmin çok önemli olduğunu, eski dönemde bu sahada çok az yetkin kişinin olduğunu, son dönemde ise herkesin cerh ve ta'dil alimi gibi hareket etmesini yadırgamış, bu ilimle ilgili dikkatli olmak gerektiğini, mümkün olduğu kadar uzak durmak gerektiğini vurgulamıştır.¹⁹⁰

1.3.11. MATEMATİKSEL HESAPLAMALARDAN YARARLANMA

A'zamî Schacht'ın iddialarını değerlendirirken bazı kısımlarda matematiksel hesaplamalar yapmaktadır. Bu hesaplamalarla genel bir bakış açısı vermekte, konuyu daha geniş perspektiften inceleme imkanı sunmaktadır.

Örneğin A'zamî, *Evvâî ve yaşayan gelenek* bölümünde Schacht'ın bir iddiasını değerlendirmek için onun referans verdiği kaynağı, yani İmam Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserinin muhtevasını incelemiş, 50 kadar vakiya ulaşmıştır.¹⁹¹ Schacht'a göre *yaşayan gelenek* Hz. Peygamber ile başlamış, sonraki halifeler, alimler ve Müslümanlar tarafından devam ettirilmiş olan uygulamalardır. Peygamber veya ilk halifelere yapılan isnad zorunlu olmayıp ihtiyaridir.¹⁹² A'zamî ise Schacht'ın referans verdiği Evvâî'nin (ö. 157/774) eserindeki elli kadar olayı sınıflandırıp bazı sonuçlar çıkarmıştır.¹⁹³ Ona göre bu 50 meseleden 15'inde Müslümanların devam eden uygulamasına atıfta bulunulmuştur. Bu 15 örnekten de sadece 9'unda Peygamber'e izafe söz konusudur. 22 mesele ise Peygamber'den gelen sünnete isnad edilmekle birlikte bunların 13'ü referansla desteklenmemiştir. Nihayetinde A'zamî, Schacht'ın Evvâî ile ilgili "Peygamber'e isnad ihtiyaridir" çıkarımının tartışılabilir bir iddia olduğunu savunmaktadır.¹⁹⁴

Muhammed Mustafa el-A'zamî, eserindeki "*Schacht'ın Evvâî'nin tutumu ile ilgili düşüncesi*" bölümünde Schacht'ın konu hakkındaki görüşünü aktarma amacıyla

¹⁸⁹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 59.

¹⁹⁰ Şahyar, "Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine", 185.

¹⁹¹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 84-85.

¹⁹² Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 70.

¹⁹³ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 85.

¹⁹⁴ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 85.

bir paragrafı doğrudan alıntılanmış, daha sonra da cevap vermeye çalışmıştır. Schacht, Evzâî'nin Peygamberin takip edilmeye en layık kişi olduğunu belirttiğini fakat Ebû Bekir, Ömer ve İbn Ömer gibi sonraki dönemdeki kişilerin fiillerine atıfta bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵ A'zamî ise Evzâî'nin eserine müracaatla sonraki Müslümanlar tarafından takip edilen Peygamber fiillerinden 10 kez, sadece Peygamber fiillerinden 9 defa, Peygamber hadislerinden 3 defa olmak üzere toplamda 22 defa rivayette bulunduğunu ifade etmiştir. A'zamî'ye göre Evzâî, Müslüman fiillerinden 6 kez, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer gibi diğerlerinin uygulamalarından 5 kez olmak üzere toplamda 11 rivayette bulunmuştur. Sonuç olarak; Muhammed Mustafa el-A'zamî buradaki hesaplamalarla Schacht'ın iddiasını çürütmeye çalışmıştır. Yani A'zamî bu hesaplamayla Schacht'ın iddiasının doğru olmadığını, Evzâî'nin Peygamber sünnetinin daha önemli olduğunu söyleyip diğerlerinin sünnetinden daha fazla rivayette bulunmadığını göstermeye çalışmıştır.¹⁹⁶

Schacht Evzâî ile ilgili olarak rivayetleri Peygambere izafe etme eğiliminde olduğunu iddia eder. A'zamî ise Evzâî'nin muhalifî olan Ebû Yûsuf'un bile Hz. Peygamber ve sonraki otoritelere atıfta Evzâî ile birbirine benzediğini, aynı düşündüğünü savunur. Bunu ispat için de sayılara başvurur. Ebû Yûsuf 14 meselede Hz. Peygamber'e kadar isnadla giden rivayetlerin güvenilirliği konusunda Evzâî ile aynı görüştedir.¹⁹⁷ Yine Ebû Yûsuf, Evzâî ile sonraki otoritelerin rivayetlerinde 4 meselede aynı düşünmektedir. Ebû Yûsuf Evzâî'den farklı olarak sadece 5 meselede haberlerin doğruluğunu araştırmaktadır. A'zamî'nin bu hesaplamaları yapması aslında Evzâî hakkında Schacht'ın şu ilginç ifadeleri nedeniyledir:

“O (Evzâî), yaşayan sünneti, Müslümanların devam eden uygulamasını bulduğu şekilde, bütünüyle Peygamber'e izafe etme ve ona Peygamber'in otoritesini verme eğilimindedir. Peygamber'in tesis ettiği bir örneği ispat olarak ister gösterebilir isterse göstermesin... Bu hususiyeti Iraklılarla paylaşır.”¹⁹⁸

Schacht'ın Evzâî ile ilgili ifadelerinden yola çıkarak A'zamî aslında sadece Evzâî'nin değil hatta onun muhalifî olan Ebû Yûsuf'un bile hadislerin güvenilirliği konusunda aynı görüşte olduğunu göstermek için sayılarla meseleyi ispat etmeye çalışmıştır.¹⁹⁹ A'zamî'ye göre Ebû Yûsuf her ne kadar hadislerin güvenilirliğinde

¹⁹⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 34.

¹⁹⁶ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 114-115.

¹⁹⁷ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 131.

¹⁹⁸ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 72-73.

¹⁹⁹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 131-132.

Evzâî ile aynı fikirde olsa da bunların yorumlanmasında farklı düşünmektedir. Eğer Evzâî Schacht'ın düşündüğü gibi kendi devrindeki uygulamaları Peygambere izafe etmeye çalışan biri olsaydı, onun muhalifi sayılabilecek Ebû Yûsuf ile arasında bu denli benzerlik bulunmazdı.

İlk öğrenim döneminde olağanüstü matematik yeteneğine sahip olan A'zamî, bu alandaki yeteneğini eserlerine de yansıtmıştır. Matematik ve istatistiksel hesaplamalardan yararlanarak karşıt görüşleri bütünsel incelemeye almış, bununla kendi fikirlerinin doğruluğunu da göstermeye çalışmıştır.

1.3.12. İLK KAYNAĞA MÜRACAAT

İlk kaynağa ulaşma bilimsel araştırmalar için oldukça önemlidir. Bu sebepten ötürü bütün bilimsel makale ve eserlerde kaynaklar olduğu gibi gösterilmeye çalışılır. A'zamî de oryantalistlerin çalışmalarını değerlendirirken onların alıntı yaptıkları esere gidip, o alıntılanan kısmı alıp, okuyucuya göstermeye çalışmaktadır. Böylelikle ilk kaynağın yanlış yorumlanmasının da önüne geçilmiş olacaktır.

Muhammed Mustafa el-A'zamî Schacht'ın Medinelilerin sahabeden gelen sünnete Peygamber'den gelen sünnetten daha çok ağırlık verdiğiyle alakalı iddiasını²⁰⁰ değerlendirirken ilk kaynağa ulaşarak meseleyi izah etmeye çalışmıştır. Schacht'ın aktardığı olaya göre; Zührî ile Salih b. Keysan (ö. 140/757) ilim tahsil ederken, sünnetleri yazmada ittifak etmişler ve Hz. Peygamber'den gelen sünneti yazmışlardır. Fakat daha sonra Zührî sahabeden gelen sünneti de yazmayı teklif etmiş, Salih onların sünnet olmadığını düşünerek bu rivayetleri kaydetmemiş, Zührî ise yazmıştır. Bunun üzerine Salih “Ben kaybettim, o ise başarıya ulaştı” demiştir.²⁰¹ A'zamî ilk kaynaktan aktardığı bu rivayetten yola çıkarak Schacht'ın sahabe sünnetine ağırlık verilmesiyle alakalı iddiasının buradaki metinden çıkartılamayacağını savunmuştur.²⁰²

Muhammed Mustafa el-A'zamî, Schacht'ın Şâfiî'den aktardığı “Zü'l-yedeyn” hadisi olarak da bilinen, namazda konuşmayla alakalı bir rivayette de ilk kaynağa giderek tüm metni alıntılanmıştır.²⁰³ Schacht, Şâfiî'den “Uygulamanın hiçbir şey ifade etmediğini önceden sana söylemiştim. Başkalarının söyledikleriyle sorumlu

²⁰⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 24.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir*, ed. Eduard Sachau (Leiden, 1904), 2/135.

²⁰² A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 106-107.

²⁰³ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 120-124.

tutulamayız; bu nedenle bununla ilgili tartışmayı bırak”²⁰⁴ cümlesini alıntı yapmıştır. Schacht’ın, Şâfiî’nin eserinden sadece bir cümle²⁰⁵ alıntılanması meselenin kavranması için yeterli olamayacağı gibi kasıtlı bir cımbızlamayı da akla getirebilir. A‘zamî meselenin böyle anlaşılmaması için Şâfiî’nin *Ümm* adlı eserinde geçen bu kısmın tamamını eserine almış, sonrasında da izah etmeye çalışmıştır. A‘zamî’ye göre hem Şâfiî hem de muhalifleri kendi görüşlerinin Peygamber sünnetiyle desteklendiğini düşünmüşlerdir. Schacht’ın kendi görüşüne uygun olan bir cümleyi almasına mukabil A‘zamî dört sayfada konuyu açıklamış, bütünüyle ele almış, meselenin o tek cümlede anlaşılabilirliği haliyle alakasının bulunmadığını göstermeye çalışmıştır.

Aynı sayfada Schacht tekrar Şâfiî’den güya Peygamber sünnetinin sonraki dönemdeki halifelerin uygulamalarından geride kaldığı izlenimi oluşturan bir alıntı yapmaktadır.²⁰⁶ A‘zamî bunu ikinci örnek olarak ele almış, aynı önceki örnekteki gibi Şâfiî’nin eserindeki kısmın tamamını nakledip konuyu detaylandırmıştır. Netice olarak Schacht’ın aldığı bu kısımda uygulamanın Peygamber sünnetine karşı bir duruş olmasıyla alakalı hiçbir şeyin olmadığı çıkarımını yapmıştır.²⁰⁷

1.4. MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ORYANTALİZMLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Mustafa el-A‘zamî batılı bilim adamlarının hadis ve İslam ile ilgili görüşlerini önemli bulmuş, bunların fikirlerinin kritiğini yapmış ve bunlarla ilgili eserler neşretmiştir.

Oryantalistler İslam hukukunun ortaya çıkışının tarihlendirmesiyle ilgili Müslümanlardan farklı bir tavra sahiptirler. İslam hukuku diye kabul edilen kurallar, ve bunlara temel teşkil eden rivayetler oryantalistlere göre bazen Cahiliye döneminden, bazen eski kutsal kitaplardan alınmış,²⁰⁸ bazen de Peygamberden sonraki idareciler veya gelenekçiler tarafından ortaya atılmıştır.²⁰⁹

²⁰⁴ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 59.

²⁰⁵ Türkçe’ye her ne kadar iki cümle halinde çevrilse de Schacht’ın eserinde bu kısım tek cümle ile ifade edilmiştir.

²⁰⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 59.

²⁰⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 125-127.

²⁰⁸ Ignaz Goldziher, *Muslim studies*, ed. S. M. Stern, çev. C. R. Barber - S. M. Stern (London: George Allen & Unwin Ltd, 1971), 2/148.

²⁰⁹ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 19.

Mustafa el-A‘zamî’ye göre İslam hukuku yani şeriat, İslam’ın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu hukuk sistemi vahyedilmiş, hayatın tüm alanlarını ve tüm inananları kuşatmış durumdaydı. Bu hukuk sisteminin bağlayıcılığı tüm Müslümanları kapsamaktaydı. Ayrıca Hz. Peygamberin tüm hayatı, emir ve yasakları da kanun hükmündeydi. Peygamberin bu kanun yetkisi bizzat Allah tarafından Ona tevdi edilmişti.²¹⁰

Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Kur’ân’ın İslam öncesi döneme aykırı kural ve düzenlemeler getirdiğini savunmaktadır.²¹¹ İslam hukukunda eski döneme ait uygulamaların devamı yer aldığı gibi eskiye tamamen zıt yönelimler de yer almaktadır. Muhammed Mustafa el-A‘zamî de eski döneme aykırı kuralların Kur’ân’da ve dolayısıyla İslam hukukunda yer aldığını savunmaktadır.

Oryantalistler ile Müslüman coğrafyadaki insanlar arasındaki kayda değer bir farklılık, tarihe bakış açısıyla alakalıdır. Müslümanların anne ve baba başta olmak üzere geçmişe dönük saygısı ister istemez olaylara farklı pencerelerden bakmayı da beraberinde getirmektedir. A‘zamî de bu kısımla alakalı olarak şöyle demektedir:

“Şunu aklımızdan çıkarmamız gerekir ki İslam toplumunun gözünde bu alimler Allah’tan korkan, hak ve hukuka riayet eden kişilerdir. Mâlik ve diğer alimler Hz. Peygamber’den gelen sünnetin gerçek muhtevasını anlamak için kendi uygulamalarına müracaat etmişlerdir.”²¹²

A‘zamî bir bakıma burada İslam toplumundaki fertler ile oryantalistlerin ayrıştıkları temel noktayı vurgulamaya çalışmaktadır. Olayların toplumlara göre farklı yorumlanabileceği tartışma götürmez bir gerçektir. Zaten bu sebepten sosyoloji gibi bilim dalları toplumları incelemektedir. A‘zamî’nin de burada belirttiği gibi İslam toplumu geçmiş alimlere bu nazarla baktıkları için oryantalistlerin hem görüşleri hem de anlayışları çokça eleştirilmektedir. Schacht ve diğer müsteşriklerin tepki aldığı temel noktalardan birisi burada yatmaktadır.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın sahabeyle ilgili görüşlerini eleştirmektedir. Ona göre sahabenin özel bir konumu vardır. Bu konum hem teorik hem de pratik temellere sahiptir.²¹³ A‘zamî’ye göre bu saygın konum başta Allah tarafından sahabeye bahşedilmiştir.²¹⁴ Zira ayetlerde sahabeye büyük bir şeref, saygı

²¹⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 32.

²¹¹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 37.

²¹² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 78.

²¹³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 104.

²¹⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 104.

ve onur lütfedilmiştir.²¹⁵ Bu ayetler sahabenin İslamda özel bir konumda olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca sahabe İslam'ın ilk dönemine şahitlik eden nesildi. Onlar Hz. Peygamber için her şeylerini ortaya koymuşlar, İslam dini için ailelerini, mal ve mülklerini gerektiğinde geride bırakarak seferber olmuşlardı. Hem de İslam devletinin kurallarının ilk uygulanışını onlar görmüş, hem teorik hem de pratik olarak Hz. Peygamber'in yaşayışını, dinin kurallarını ilk onlar müşahade etmişlerdi. Bazen de Hz. Peygamber tarafından idareci olarak tayin edildiklerinden İslam hukukunun tatbikini de bizzat yapmışlardı. Bu nedenle sahabenin İslam alimleri, bilhassa fıkıh ekolleri içinde özel bir statüsü vardı.²¹⁶

Schacht'ın bazı hadislerle ayetlerin arasındaki ihtilaflardan hareketle, Iraklıların Peygamber'den gelen sünneti reddettiğini söylemesi²¹⁷ de A'zamî'nin eleştirdiği başka bir konudur. Ona göre Mâlik ve Şâfiî dahil bütün İslam alimleri Kur'an'a aykırı bir sünnet olamayacağı konusunda ittifak etmişlerdir.²¹⁸

Schacht'ın İslam hukukunun geç dönemde ortaya çıktığını savunmasına karşılık²¹⁹ A'zamî bu fikri kabul edilemez bulmaktadır. Ona göre Peygamber'e ait bilgileri içeren sahih bir külliyyat mevcuttur fakat daha sonraki nesillerde bunlara şüpheli eklemeler yapılmış, İslam alimleri de birbirinden ayırt etmek için oldukça önemli bir çaba sarf etmişler, netice itibarıyla bu külliyyatın büyük bir kısmının sahih ve Peygamber'e ait olduğunu tespit etmişlerdir.²²⁰

Oryantalistlerin Hz. Peygamber'e bakış açılarında farklılık bulunmakla birlikte genel olarak Hz. Peygamber'i Müslümanların kabul ettikleri gibi görmedikleri söylenebilir. A'zamî'ye göre Müslümanlar için Kur'an'ın emirleri ile Hz. Peygamber'in emirleri arasında bağlayıcılık açısından çok fark yoktur.²²¹ Çünkü ayet-i kerime ile Müslümanlara Peygamberin emrettiğini almak, yasakladığından da sakınmak emredilmiştir.

²¹⁵ el-Bakara 2/143, Âl-i İmrân 3/110, et-Tevbe 9/100, el-Enfâl 8/64, el-Fetih 48/18, el-Haşr 59/9.

²¹⁶ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 106.

²¹⁷ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 30.

²¹⁸ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 110.

²¹⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 149.

²²⁰ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 142.

²²¹ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 31.

“Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah’a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.”²²²

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Schacht eleştirilerinin dogmatik,²²³ genelleyci²²⁴ veya savunmacı²²⁵ olduğuyla ilgili iddialar da bulunmaktadır. A‘zamî ile ilgili iddialar tartışılabilir, nitekim biz de tezimizin çeşitli kısımlarında bu tartışmalarla ilgili kanaatimizi göstermeye çalıştık.

“Bu bölümün hedefi Hz. Peygamber’in sünnetlerinden önce yaşayan sünnetin mevcut olduğu ile ilgili iddianın Schacht’ın geniş bir hayal ürünü olduğunu ispatlamaktır. Gördüğümüz gibi çoğu hallerde ‘amel’ hakikatte Peygamber’den gelen sünnete dayanmaktadır... Kademe kademe bu ‘yaşayan sünnet’in örtbas edildiği tarzındaki Schacht’ın görüşünün savunulamaz olduğunu gösterecek ve daha ileri safhada, bu tezin çürütülmesini esas alacaktır.”²²⁶

A‘zamî’nin yukarıdaki gibi net ifadeler kullanması aslında bizce onun bazı ithamlarla karşılaşmasına sebep olarak gösterilebilir. Çünkü bu tür ifadeler kullanan birisinin bilimsel çalışmalardaki üsluptan biraz uzaklaştığı iddia edilebilir. Bunun neticesinde de yazarın savunma refleksiyle hareket ettiği yönünde eleştiriler ortaya çıkabilir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî e *silentio* ile ilgili örnekleri ele aldığı kısımda Schacht’tan bahisle şöyle demektedir:

“Ancak, Schacht temel kaynaklara atıfta bulunarak gösterdiği misaller dikkatle incelendiğinde, bunların hem teoride hem de kaynak kullanımında birbiriyle bağdaşmadığı, Schacht’ın hatalı tahminleri ve ilmi olmayan araştırma metodunu takip ettiği, gerçekleri saptırdığı, o devrin siyasi ve coğrafi konumlarını görmezlikten geldiği, zikredilen metinlerin anlamını yanlış yorumladığı ve ilk devir alimlerinin iktibas metotlarını yanlış anladığı açıkça ortaya çıkmaktadır.”²²⁷

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Schacht ile ilgili en dikkat çekici eleştirilerinden birisi bu kısımdadır. Daha önceleri tek kelime veya tek cümlede eleştirirken, burada bir paragrafta ve ağır bir dille eleştiriler getirmiştir. Daha sonra

²²² el-Haşr 59/7.

²²³ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 62; Christopher Melchert, review of *Review of On Schacht’s “Origins of Muhammadan Jurisprudence”*; *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, sad. M. Mustafa al-Azami - Norman Calder, *Journal of Law and Religion* 15/1/2 (2000), 365.

²²⁴ Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh before the Classical Schools* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2002), 40.

²²⁵ Ayşe Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar: Tek Ravili Tarikler Özelinde Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 109-110.

²²⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 88.

²²⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 142-143.

A‘zamî bu paragraftaki maddelere başlık açarak iddialarını temellendirmeye çalışmıştır.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî, eserinin bir yerinde de Schacht için “*insanlık tabiatıyla alay eden*” ifadesini kullanmaktadır.

“...insanlık tabiatıyla alay eden Schacht’ın görüşünü bir tarafa bırakarak (böylesine hileli mantıkî teşekküller önemli değildir), kendi tezini desteklemede Irak ve Suriye ekollerine ait kaynaklardan getirdiği örneklerin yine de incelemesini yapalım.”²²⁸

A‘zamî’nin Schacht için bu tür ifadeleri belirli tartışmaları da beraberinde getirebilir diye düşünülebilir fakat görüldüğü kadarıyla bu ifade için ciddi bir eleştiri gelmemiştir. Fakat yine de bilimsel çalışmalardaki bu dil ve üslup tartışılabilir.

A‘zamî’nin tekil örnekler üzerinden ilerlemesi sadece çürütebileceği iddialara yöneldiğiyle alakalı bazı yorumlara da sebep olmuştur.²²⁹ Tezde görüleceği üzere biz bu görüşün doğruluğuyla alakalı çok fazla delil bulamadık. A‘zamî Schacht’ın eserinin neredeyse tamamını ele almış, ortaya attığı iddialara tek tek cevap vermeye çalışmıştır. Bu nedenle böyle bir değerlendirmenin eksik olduğunu görmekteyiz.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin bilhassa *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve İslâm Fıkıhı ve Sünnet* adlı eserleri başta Goldziher ve Schacht olmak üzere müsteşriklerle ilgili eleştiriler içermektedir. Bu eleştiriler bu kısımda ele alınacaktır.

1.4.1. SEÇİCİ ALINTILAMA

Akademik etik kuralları çerçevesinde önemli yere sahip olan seçici alıntılama pek çok sorunu beraberinde getirmesiyle birlikte, akademik ahlak açısından da pek uygun görülmemektedir. İngilizce’de *selective citation* veya *cherry-picking* olarak adlandırılan kavram²³⁰ Türkçede bazen *cımbızlama safsatası*²³¹ olarak karşımıza çıkmaktadır. Cımbızlama kelimesi farklı bir izlenim uyandırdığı için biz bu kavramı *seçici alıntılama* olarak çevirebiliriz.

²²⁸ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 130.

²²⁹ Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 23.

²³⁰ “Selective Citation”, *The Embassy of Good Science* (03 Şubat 2021).

²³¹ “Cımbızlama safsatası”, *Vikipedi*, 22 Ocak 2022; “Cımbızlama Safsatası ve Alıntı (Söz) Madenciliği: İnsanlar, Kaynaklarını Art Niyetli Şekilde Seçerek Sizi Nasıl Kandırıyor?”, *Evrin Ağacı* (23 Aralık 2022).

Bilimsel çalışmaların amacı, insanlığa fayda sağlamak, alana katkı sunmak ve gelecek nesiller tarafından müracaat edilebilecek içerik oluşturmaktır. Seçici alıntılama ise insanlığa fayda sağlamaktan ziyade kendi görüşünü öne çıkarmaya çalışan kişilerin bilimi bir araç olarak kullanmasına sebep olabilir. Aynı şekilde bilimsel verilerin tarafsızlığına gölge düşürecek seçici alıntılama, akademik etiğe aykırı olarak değerlendirilebilir. Verileri tahrif ederek kullanmak sahtecilik olarak da değerlendirilebildiği için²³² bilim etiğine uymayan her türlü eylemden uzak durulması oldukça önem arz etmektedir.

A‘zamî’nin Schacht eleştirilerinde dile getirdiği en ehemmiyetli konulardan birisi seçici alıntılama değildir. A‘zamî’ye göre Schacht bazı konularda kendi görüşünü destekleyen ifadeleri alırken, bazen aynı kişinin farklı görüşlerini, bazen farklı eserlerini görmezden gelmekte, bazense aynı konudaki farklı görüşlere müracaat etmemektedir. Örneğin A‘zamî, Schacht’ın *Medine ameli* ile ilgili konuda sadece kendi görüşünü destekleyen kişilerden atıf yapmasını yadırgamaktadır:

“Fakat Schacht eserinin diğer bölümlerinde olduğu gibi burada da -kendi teorilerini mümkün olduğunca desteklemek için- sadece Medine ekolü karşısındaki kaynakları kullanmaya ve hatta -bu birinci el kaynak bile olsa- kendi fikrini tehlikeye düşüren delili göz ardı etmeye karar vermiş gözükmektedir.”²³³

A‘zamî burada sadece kendi fikrine uygun kişiden alıntı yapmasını değil, kendi fikrine karşı olanı görmezden gelmesini eleştirmektedir. İlerleyen kısımda ise Schacht’ın metin içerisinden sadece bir paragrafı seçmesini eleştirmiştir.

“Her zaman olduğu gibi, yine Schacht sadece kendisine yardımı olmadığı gibi aslında onun temel kabul ettiği gerçeklere de aykırı düşen teorilerini haklı göstermek için metinden bir paragrafı seçmiştir.”²³⁴

Schacht *Sünnet, Amel ve Yaşayan Gelenek* bölümünde Medine ameli ile ilgili kısımda İbn Kâsım’dan (ö. 191/806) alıntı yaparak Medine uygulamasının önceden olduğu, sünnetin ise sonradan çıktığını belirtmiştir.²³⁵ Schacht her ne kadar ilerleyen bölümlerde İbn Kâsım’a atıf yapsa da burada bir paragraftan yola çıkarak yargıda bulunması eleştirilere mahal vermiştir. İşte A‘zamî bu noktada Schacht tarafından sadece bir paragrafın alınıp diğer kısımlara değinilmemesini eleştirmektedir. Medine

²³² “YÖK Bilimsel Araştırma ve Etik Yönetmeliği” (Erişim 07 Mart 2022).

²³³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 76.

²³⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 77.

²³⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 63.

ameli ile ilgili kendi düşüncesine yardım eden bir paragrafı alıntılamanın Schacht'ı bütüncül bakmamakla tenkit etmiştir. Çünkü A'zamî'ye göre İbn Kâsım hiçbir yerde amelin önce, Peygamber'den gelen sünnetlerin ise sonra ortaya çıktığını söylememiştir.²³⁶ Dolayısıyla Schacht'ın Medine ameliyle ilgili İbn Kâsım'dan alıntı yapması da seçici alıntılama başlığı altında değerlendirilebilir.

A'zamî aynı şekilde Schacht'ın Kur'an'daki bazı kısımları görmezden gelmesini de eleştirmektedir.

“Schacht'ın metodoloji itibarıyla işlediği temel hata, hukuki emirlerle ilgili Kur'an'daki delili kendi tezini formüle etmek için, zımnen görmezlikten gelmektedir.”²³⁷

A'zamî burada Schacht'ın hem Kur'an'daki delilleri hem de başka müelliflerin kendi görüşüne uymayan fikirlerini görmezden geldiğini savunmaktadır.

Schacht'ın Kur'an'daki hüküm veya delilleri görmezden geldiğini iddia eden Muhammed Mustafa el-A'zamî, farklı oryantalistlerinse Schacht'tan farklı sonuçlar çıkardıklarını savunur. Fitzgerald, N. J. Coulson, S. D. Goitein gibi müsteşriklerin hukuki emirlerle ilgili Kur'an'a bakış açılarını nakleder.²³⁸

A'zamî Schacht'ın kaynak kullanımında seçici alıntılama yapmasıyla ilgili olarak bir bölüm hazırlamıştır. A'zamî'ye göre Schacht eski fıkıh okullarındaki tartışmasının çoğunu Şafî'nin eserlerinden çıkarmaktadır.²³⁹ Schacht Şafî'nin tarafsız olmadığı²⁴⁰ veya önyargılı²⁴¹ olduğunu iddia etmektedir. A'zamî'ye göre Schacht eski fıkıh okullarının Hz. Peygamber'in sünnetinden ayrıldıklarına dair iddiasında, Şafî'den alıntılar yapıp meseleyi genelleştirmekte iken, Peygamber sünnetinin büyük otoritesinin kabul edilmesi konusunda ise ne Şafî'nin ne de ilgili eski fıkıh okullarının tezlerini kabul etmektedir.²⁴² Aynı şekilde A'zamî'ye göre Schacht kendi görüşüne uyan kısımları Mâlik'in *Muvatta*'ından alırken, uymayan görüşler içinse *Muvatta*'yı değil de Şafî'nin öğrencisi olan Rebî'yi tercih etmektedir. A'zamî bu durumun ilim adamlığına hiç yakışmadığını savunmaktadır.²⁴³

²³⁶ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 77.

²³⁷ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 34.

²³⁸ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 33-34.

²³⁹ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 97-98.

²⁴⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 321-332.

²⁴¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 87-109.

²⁴² A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 98.

²⁴³ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 98.

1.4.2. YAŞAYAN GELENEK

Schacht'ın peygamber sünneti için kullandığı “*living tradition*” yani “*yaşayan gelenek*” kavramı da A‘zamî'nin eleştirdiği diğer bir konudur. A‘zamî'ye göre Schacht, Peygamber'in ağzından çıkmış gibi geriye dönük olarak sözler uydurulduğunu savunmakta, bunun neticesinde de isnad sisteminin geçersizliğini ifade etmektedir.²⁴⁴ Fakat A‘zamî'nin burada asıl eleştirdiği konu Schacht'ın delil getirirken kendi görüşünü destekleyecek şekilde deliller getirmiş olabileceğidir. Bu sebepten ötürü A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet* adlı eserinin üçüncü bölümünde Schacht'ın görüşü için getirdiği delilleri ele almış ve incelemeye tabi tutmuştur.

Yaşayan gelenek kavramı A‘zamî'nin *İslam Fıkhi ve Sünnet* adlı eserinde yaşayan sünnet olarak tercüme edilmiştir. Oysa bu kelime oryantalistlerin sünnete bakışını yansıttığı için olduğu gibi kalsaydı daha iyi olabilirdi. Gelenek ile sünnet kelimeleri birbirinden farklı anlam ifade etmekte, farklı bakış açılarını yansıtmaktadır.²⁴⁵

Sünnet kavramı Muhammed Mustafa el-A‘zamî'nin çeşitli boyutlarını ele aldığı bir kavramdır. A‘zamî'ye göre sünnet kavramı İslam öncesi dönemden itibaren kullanılmış, bu dönemlerde yol, kanun, model anlamına gelirken, daha sonra ayetlerde zikredilmiş ve daha Hz. Peygamber hayattayken bizzat onun tarafından kullanılmış bir kavramdır. Zamanla bu kelime özellikle Peygamber tarafından tespit edilen veyahut onun davranışlarından çıkarılan normlar için kullanılmıştır. Aynı şekilde daha sonraları sahih hadisler anlamında da fıkıh kitaplarında kullanılmıştır.²⁴⁶ A‘zamî'ye göre sünnet kelimesi sadece Hz. Peygamber'in uygulamaları için değil, onun sözlerinden varılan bazı sonuçlar için de kullanılmıştır. Bunun için A‘zamî, Zührî'nin Cuma namazının farzına geç gelen birisinin sonraki rekâtı tamamlamasının sünnet olduğunu ifade etmesini örnek olarak gösterir. Çünkü Hz. Peygamber imam olduğu için namaza geç gelmesi düşünülemez, o halde bunun için sünnet kelimesinin kullanımı bir kıyastan hareketle olmuştur. Bu kıyas da imama yetişilmeyen rekatların sonradan kılınmasıyla ilgili rivayete binaen²⁴⁷ Zührî tarafından yapılmış olmalıdır ki

²⁴⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 44.

²⁴⁵ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 43-48.

²⁴⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 47.

²⁴⁷ Buhârî, “Ezân”, 20, 21 (No. 635, 636).

bunun sünnet olduğunu belirtmiştir.²⁴⁸ Netice itibariyle A‘zamî sünnet kavramının sadece Peygamberin uygulamaları değil aynı zamanda hadislerden hareketle elde edilen sonuçlar için de kullanıldığı fikrindedir.

A‘zamî Medine ekolündeki yaşayan gelenek ile ilgili Schacht’ın teorileri üzerindeki tartışmaları özetlemeye çalışmıştır. Schacht amelin önce sünnetin ise daha sonra ortaya çıktığını iddia edip bunun *el-Müdevvenetü’l-Kübrâ*’da açıkça belirtildiğini söylemiş fakat bu kısımda ikna edici bir delil getirmemiştir. Schacht İbn-i Kâsım’ın, geleneğin (*tradition*) bize kadar ulaştığını fakat uygulama (*practice*) ile birlikte bize kadar ulaşmadığı için takip edilemeyeceğini savunduğunu iddia etmiştir. Schacht buradan hareketle Medinelilerin ameli (*practice*) geleneğe (*tradition*) karşı çıkardığını söylemiştir.²⁴⁹ A‘zamî’ye göre oradaki ifade Schacht’ın iddiasının tam aksini ispatlamaktadır.²⁵⁰ Schacht Medine’lilerin ameli hadislere karşı çıkardığını göstermek için örnekler göstermiştir.²⁵¹ A‘zamî’ye göre bu örnekler Schacht’ın iddiasını ispat yerine bu iddialara zıtlık teşkil etmektedir.²⁵² Schacht’ın amelin Medine’liler tarafından kabul edilen sünnet ile aynı olduğu iddiasını ise A‘zamî çok sayıdaki sünnete atıfta bulunarak çürütmeye çalışmıştır.²⁵³ Ona göre Schacht’ın diğer bir iddiası olan, öğretilerin kendi fikirlerinin kanıtlanması amacıyla ilk devir alimlerine kasten isnat edilmesi fikri de temelsizdir.²⁵⁴ Böylelikle A‘zamî Schacht’ın Medine ekolündeki yaşayan gelenek ile ilgili iddialarını değerlendirmiş, Schacht’ın bütün bu iddialarının aksinin eserinde ispatlandığını ifade etmiştir.²⁵⁵

Suriye’liler ve yaşayan gelenek kısmında Schacht, Evzâî’den referansla yaşayan sünnetin Peygamber’den başlayıp ilk halifeler ve diğer idarecilerle devam ettirilen kesintisiz bir uygulama olduğunu, Peygamber veya ilk halifelere yapılan isnadın ihtiyari, yani isteğe bağlı olduğunu, sünnetin tesis edilmesinde bunun gerekli olmadığını belirtmiştir.²⁵⁶ A‘zamî Schacht’ın burada referans verdiği kaynağı inceleyip 50 tane mesele tespit etmiştir. Bunların sadece 15’inde Müslümanların devam eden uygulamasına Evzâî atıfta bulunmuş, bu 15 örnekten sadece 9’u

²⁴⁸ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 50.

²⁴⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 63.

²⁵⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 83.

²⁵¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 64-65.

²⁵² A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 83.

²⁵³ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 84.

²⁵⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 84.

²⁵⁵ A‘zamî, *İslam Fıkhı ve Sünnet*, 83-84.

²⁵⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 70.

Peygamber'e izafe edilmiştir. 22 mesele Peygamber'den gelen sünnetlere isnad edilmiş, 13'ü uygulamayla ilgili bir referansla desteklenmemiştir. A'zamî bu rakamlardan hareketle Schacht'ın mevcut uygulamanın neticeyi etkilediği ve Peygambere referans ihtiyaridir iddiasının oldukça tartışılabilir olduğuna hükmetmiştir. A'zamî'ye göre Schacht'ın Suriye okulundaki yaşayan gelenekle ilgili iddiaları Evzâî'nin yazdıklarını analiz etmekten ziyade tahmine dayalıdır. Hatta A'zamî Evzâî'nin rivayetlerinin Schacht'ın iddialarını çürütme eğiliminde olduğunu düşünmektedir.²⁵⁷

Schacht Irak okulundaki yaşayan gelenek anlayışının da Medine ile esas itibariyle aynı olduğunu iddia etmiş, konuyla ilgili İmam Şâfiî'nin *İhtilâfû'l-ḥadîs* adlı eserinden alıntı yapmıştır.²⁵⁸ A'zamî ise bu metinde Schacht'ın iddiasını ispatlayacak bir delil bulunmadığını belirtmiştir.²⁵⁹

1.4.3. ESKİ FIKIH OKULLARI

A'zamî Schacht'ın fıkıh okulları (*ancient schools of law*) konusundaki görüşlerine de eleştiriler getirmiştir. Schacht'ın bu konuda yaptığı isimlendirmelerinin yanıltıcı olduğunu belirten A'zamî, İslam'ın ilk dönemlerinde çok sayıda fıkıh ekolünün bulunduğunu ifade etmiştir.

A'zamî'nin buradaki bir diğer eleştirisi ise Schacht'ın hem öğreti birliğini genelleştirmenin hatalı olacağını belirtmesi hem de Kûfe'deki bir âlimin ifadesini genelleştirip Irak'ın geneline o görüşleri hamletmesidir.

*“Schacht bilhassa ‘Kûfe civarındakiler de dahil, öğreti birliğini genelleştirmek hatalı olacaktır’ demesine rağmen , Kûfe’deki bir okula mensub bir tek alimin yazılarını esas alarak genelleştirmesini yine de yapar ve o prensipleri de Irak’ın geneline hamleder; aynı şekilde, Mâlik’in eserinden hareketle genelleme yapar ve bu genellemesini de Medine’nin bütün okullarına kadar götürür.”*²⁶⁰

A'zamî burada Schacht'ın genelleme yapmasını eleştirmekle birlikte, eski fıkıh okullarından herhangi birisinin, oradaki meşhur kişilerden dolayı tümüyle aynı değerlendirilmesinin yanlışlığını ortaya koymaktadır. A'zamî ayrıca bu fıkıh okulu

²⁵⁷ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 85.

²⁵⁸ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 76-77.

²⁵⁹ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 86.

²⁶⁰ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 73.

gruplandırmasından ziyade mezhep şeklinde isimlendirmeyi tavsiye etmektedir fakat eserinde Schacht'ın terminolojisini takip edeceğini ifade etmektedir.²⁶¹

Eski fıkıh okullarında Peygamber sünnetinin otoritesini tartışan A'zamî, sünnetin Medine öğretisinin temel ilkesini oluşturduğunu, İmam Mâlik'in kararlarını Hz. Peygamber'e dayandırdığını belirtmiştir.²⁶² Schacht'ın Irak okulu olarak adlandırdığı Hanefî ekolü için A'zamî, Ebû Yûsuf'un eserlerinden örnekler getirerek Ebû Yûsuf'un Peygamber sünnetine çok büyük önem verdiği sonucuna ulaşmıştır.²⁶³ Yine Hanefî mezhebinin en önemli başka bir imamı olan Şeybânî'den Peygamber'in verdiği hükmün bağlayıcı bir role sahip olduğunu aktaran A'zamî, "Hanefî okulunun öğretisi Peygamber sünnetinin yüksek otoritesi üzerine bina edilmiştir."²⁶⁴ yargısına ulaşmıştır.

Schacht'a göre eski fıkıh okulları hicrî ikinci yüzyılın ilk çeyreğinde geliştirilmiştir.²⁶⁵ Eski fıkıh ekolleri ayrıntılarda farklılık içerse de teorinin odak noktası yaşayan gelenektir.²⁶⁶ Bu yaşayan gelenek ise ikinci yüzyılın ilk yarısından itibaren piyasaya sürülmüştür.²⁶⁷ Schacht'a göre Şafîî iki grubu gelenek karşısında konumlandırmıştır; bunlardan birincisi hadislerin tamamını reddeden Mu'tezile,²⁶⁸ ikincisi ise tek râviden gelen rivayeti reddedenlerdir.²⁶⁹ A'zamî'ye göre Şafîî'nin hadislerin tamamını reddedenler diye belirttiği grubun Mu'tezile olması çok şüpheli ve yanlıştır.²⁷⁰

1.4.4. MEDİNE AMELİ

A'zamî Schacht'ın Medine ameli ile ilgili görüşlerini şu şekilde özetlemeye çalışmaktadır;

"1. Medine ameli önceden mevcuttu. Peygamber'den ve diğer sahabilerden gelen sünnetler sonradan ortaya çıktı.

2. Medineliler aralarındaki farkı görmek için 'ameli' sünnetlerle mukayese ettiler.

²⁶¹ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 74.

²⁶² A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 90.

²⁶³ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 92.

²⁶⁴ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 93.

²⁶⁵ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 28.

²⁶⁶ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 29.

²⁶⁷ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, 34.

²⁶⁸ Mu'tezile'nin hadise yaklaşımı hakkında bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Otto, 2018).

²⁶⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 41.

²⁷⁰ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 94-96.

3. 'Amel', Medinelilerin kabul ettiği bu sünnetlerle tamamen benzerdi.

4. Medine ameli sadece güncel geleneği yansıtmamakta aynı zamanda teorik ya da ideal yapıyı ihtiva etmekteydi. Bazen, değişen şartlar muvâcehesinde mezhep görüşündeki değişiklikleri ileri sürmek için bir araç olarak kullanıldı. ²⁷¹

A'zamî Schacht'ın görüşlerini bu şekilde özetlemiş ve Schacht'tan farklı düşündüğü yerleri sıralamıştır. A'zamî'ye göre alimler arasında Medine amelinin konumu çok farklıdır. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra ilk İslam devletinin temeli atılmıştı. Ayrıca İslam hukukuna göre hazırlanmış ilk anayasayı kullanan da gene Medine idi. Hz. Peygamber'in sünneti ve Kur'an'daki hukuki kuralların ilk kez pratiğe döküldüğü yer de Medine idi. Dolayısıyla Medine'deki amelin diğer beldelerden farklı bir konumda değerlendirilmesi kaçınılmazdır. A'zamî'ye göre bu sebeplerden dolayı Medine ameli farklı bir konumda değerlendirilmiştir. Sadece bir râvinin rivayeti Medine'deki yaygın uygulamaya ters düşüyorsa, Medine ameli tercih edilmekteydi. Aynı şekilde A'zamî'ye göre Ebû Yûsuf bazı sağlam kabul ettiği görüşlerinin Medine ameline ters olduğunu öğrenince o görüşlerden vazgeçmiştir. ²⁷² Fakat Medine amelinin bu otoritesiyle birlikte bazı uygulamalar Hz. Peygamber veya Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerindeki haliyle kalmamış, farklı şekillere dönüşmüştü. Sonradan çıkan Medine uygulamaları için *el-amelü 'l-müteahhir* kavramı kullanılmaktadır. Bu kısımdaki uygulamalar tartışmalı olup, diğer fıkıh mezhepleri tarafından kabul edilmemekte, hatta bazı Mâlikî alimlerine göre bile bağlayıcılık özelliği taşımamaktadır. ²⁷³

Ayrıca A'zamî'ye göre Schacht kendi görüşlerini desteklemek için Medine ekolüne karşı olan Rebî'nin görüşlerini almıştır. A'zamî Schacht'ın kendi fikirlerini savunma amacıyla kendi görüşüne uygun müelliflerden aktarma yaptığını, diğer görüşlere de müstağni kaldığını ifade etmektedir.

"Fakat Schacht eserinin diğer bölümlerinde olduğu gibi burada da -kendi teorilerini mümkün olduğunca desteklemek için- sadece Medine ekolü karşısındaki kaynakları kullanmaya ve hatta -bu birinci el kaynak bile olsa- kendi fikrini tehlikeye düşüren delili göz ardı etmeye karar vermiş gözükmektedir." ²⁷⁴

²⁷¹ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 75.

²⁷² A'zamî burada kaynak olarak Ahmed Nûr Seyf'in doktora çalışmasına atıf yapmaktadır fakat bu esere ulaşamamıştır. Detaylar için bk. A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 75.

²⁷³ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 74-77.

²⁷⁴ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 76.

A‘zamî Schacht’ın Medine ameli ile ilgili olarak sadece kendi fikrine göre alıntı yaptığını belirtmektedir. Kendi fikriyle alakalı kısmı aktarmasından ziyade burada vurgulanan şey aslında sadece oraya odaklanıp, diğer görüşlerden bahsedilmemesi veya aynı eserlerdeki farklı kısımların aktarılmamasıdır. Bu konu geçmiş bölümlerde de ele alındığından burada sadece bununla yetiniyoruz.

A‘zamî’ye göre Schacht Medine uygulamasının önceden de mevcut olduğunu, Peygamber ve sahabeden gelen sünnetin sonradan ortaya çıktığını düşünmektedir. Schacht bu düşüncesine dayanak olarak da İbn Kâsım’a atıf yapmıştır.²⁷⁵ A‘zamî ise Schacht’ın bu konuya getirdiği delili eleştirip, sadece bir paragrafı seçerek aldığını ifade etmiştir.²⁷⁶

Schacht’ın ulaştığı bir sonuç olarak A‘zamî, amelin, yani Medine amelinin Medinelilerin kabul ettiği sünnetle bir tutulmasına işaret etmektedir. A‘zamî ise bunun böyle olmadığını, *Muvatta*’da İmam Mâlik’in İbn-i Ömer’in (ö. 73/693) bir rivayeti olan cemaatin imam arkasında sure okumaması gerektiğiyle alakalı kısmı naklettiğini, fakat bu fikre kendisinin katılmadığını belirtmektedir. A‘zamî’nin Medine ameliyle ilgili ulaştığı sonuçlardan birisi de Mâlik’in Peygamberden gelen hadisi kabul ettiğinde sürekli amelden bahsetmemesi, açıkladığı ameli de sürekli takip etmemesidir.²⁷⁷ A‘zamî bu söyledikleriyle Schacht’ın genellemesinin yanlış olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

1.4.5. İSNAD SİSTEMİ

İsnad; hadis metnini Hz. Peygamber’e ulaştıran kişilerin sırasıyla ve rivayet lafızlarıyla anılması demektir.²⁷⁸ Kısaca isnad hadisin söyleyenine yükseltilmesidir.²⁷⁹ Müsteşriklerin isnad sistemiyle ilgili çeşitli iddiaları bulunmaktadır. Schacht’ın isnad sistemiyle ilgili iddiaları Muhammed Mustafa el-A‘zamî tarafından çeşitli bölümlerde eleştirilmiştir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’ye göre isnad sistemi bilgi rivayeti açısından İslam alimlerinin kullandığı yegâne yöntem olup, hadis rivayeti için başlatılmış

²⁷⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 63.

²⁷⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 76-77.

²⁷⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 81.

²⁷⁸ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

²⁷⁹ Celâleddin es-Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî Hadis Usûlû (İnceleme - Çeviri - Metin)*, çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/62.

olmasına rağmen neredeyse tüm ilim dallarında etkili olmuştur. Fakat diğer ilim dallarında hadis alanındaki kadar çok kural, kaide ve standart konulmamıştır. İlim adamları isnad sistemini o kadar içselleştirmişlerdir ki fıkra ve nükte naklederken bile bu sistemi kullanmışlardır.²⁸⁰

A‘zamî’ye göre isnad sistemi Hz. Peygamber döneminde başlamış olup hicrî birinci asrın sonuna doğru da ilmî hüviyet kazanmıştır.²⁸¹ Ona göre bu süreç şu şekilde gelişmiştir; Hz. Peygamber döneminde sahabe bazen nöbetleşe Peygamberi dinlemiş, bir araya geldiklerinde “Rasûlullah şöyle buyurdu” diyerek birbirine Hz. Peygamber’in hadislerini nakletmişlerdir. Fakat bu dönemlerdeki isnad sistemi henüz belirli bir seviyeye gelmemişti. Ancak bazılarına göre siyasi nedenlerle ilk hadis uydurma faaliyetlerinin başlangıcı olarak kabul edilen hicrî 40 ve 50 yılları arasında dönemin kargaşası sebebiyle ehemmiyet kazanmaya başlamıştır. Hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğru isnad sistemi tam bir ilmî hüviyete bürünmüştür. Kur’ân ve hadislerden en az bir kısmının Müslümanlar açısından öğrenilmesi gerekli olduğu için İslam dünyasında eğitim seferberliği olmuştur. Bunun neticesinde *er-rihle fî talebi’l-hadîs* diye adlandırılan ilim yolculukları başlamış, ulaşım şartlarının pek ağır olduğu o dönemde, pek çok hadisler büyük bir coğrafyada yayılmış, pek çok memleketlerde farklı râviler yaşamıştır.²⁸²

Schacht’ın isnad sistemi ile ilgili düşüncelerinin pek çok alim tarafından takdir edildiğini belirten A‘zamî,²⁸³ onun görüşlerini 6 maddede özetlemiştir. Bu maddeler burada sırasıyla incelenecektir.

“1. İsnad sistemi II. yüzyılın başlarında veya en erken I. yüzyılın sonunda başlamıştır.”²⁸⁴

İsnad sisteminin doğuşu ile ilgili tarihlendirmeler farklı müsteşrikler tarafından dile getirilmiştir. Caetani’ye göre Abdülmelik (ö. 70 veya 80) zamanında isnad uygulaması mevcut değildi. Buradan hareketle Caetani isnad sisteminin başlangıcını Urve ile İbn İshâk dönemi arasındaki bir zamanda, gelişmiş bir seviyeye ulaşmasını ise II. yüzyılın sonu veya III. yüzyılın başında konumlandırır.²⁸⁵ Schacht da benzer

²⁸⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 188.

²⁸¹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 189; A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 222.

²⁸² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 189-190.

²⁸³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 200.

²⁸⁴ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 201.

²⁸⁵ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 222-223.

şekilde isnad sisteminin II. yüzyıldan önce başlamadığını düşünmektedir.²⁸⁶ A‘zamî ise isnad sisteminin bu kadar sistematik olmasa da Peygamber hayatta iken bile mevcut bulunduğunu düşünmektedir. Ona göre sahâbe birbiriyle karşılaştıklarında “Rasûlullah şöyle yaptı, böyle dedi” diyerek aslında isnad sisteminin başlangıcını oluşturmuşlardır.²⁸⁷

“2. Senetler, fikir ve inançlarını ilk otoritelere dayandırmak isteyen kimselerce keyfî ve dikkatsiz bir şekilde yapılmıştır.”²⁸⁸

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın iddiası olan isnadların gelişigüzel biçimde uydurulduğunu göstermek için verdiği örnekleri incelemiştir. İncelemesinin neticesi olarak bu altı çeşit örneğin isnadların gelişigüzel bir araya getirildiğini ispatlayamayacağını söyler.²⁸⁹ Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan İslam alimlerinin birbirleriyle anlaşmalı olarak bu kadar isnad uyduramayacağını ifade etmiştir.²⁹⁰ Schacht’ın verdiği örnekleri yetersiz bulan A‘zamî, onun hadis literatürünü yüzüstü bırakmaya sebep olacak bir delil ortaya koyamadığını belirtir.²⁹¹

3. Senetler kademe kademe uydurularak geliştirilmiştir. İlk devre ait senetler eksik kalmış, fakat klasik eserler dönemine kadar bütün boşluklar doldurulmuştur.²⁹²

Schacht’ın bir diğer iddiası olan isnad sisteminin tedricî gelişmesi²⁹³ de A‘zamî tarafından incelenmiştir. A‘zamî’ye göre oryantalistlerin isnad çalışmaları için sîret ve fıkhu’l-hadis alanları gibi yanlış kaynak seçimi, onların konuyu yanlış değerlendirmelerine sebep olmaktadır.²⁹⁴ Çünkü ilk dönem İslam fıkıhçıları her ne kadar isnadın önemini zikretseler de zaman zaman bildikleri tüm râvileri zikretmemeyi tercih etmekteydiler. Onların asıl alanları İslam hukukuydu. Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın konuyla ilgili verdiği eksik veya kısmî varyantlardan oluşan dört örneğin de daha önceki dönemlerde tam senetle kaydedildiğini belirtmiştir.²⁹⁵ Dolayısıyla Schacht’ın isnadların tedricîliğiyle alakalı değerlendirmeleri ispat edilmeye muhtaçtır.

²⁸⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 37.

²⁸⁷ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 221-222.

²⁸⁸ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 201.

²⁸⁹ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 204-214.

²⁹⁰ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 214.

²⁹¹ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 219.

²⁹² A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 201.

²⁹³ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 165.

²⁹⁴ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 220; A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 227.

²⁹⁵ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 226.

4. Asıl tek bir kaynağa kadar giden hadislerle yapılan itirazlara cevap vermek için ilave edilen raviler Şâfiî döneminde ortaya çıkmıştır.²⁹⁶

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın bu konudaki iddiaları için sunduğu delillerin yetersiz olduğunu, Schacht’ın görüşlerinin tamamen tahmin üzere olduğunu savunmuştur.²⁹⁷ Schacht’ın sunduğu örnekleri inceleyen A‘zamî, bu örneklerin ziyadeli olan rivayet varyantlarının, yani diğer bir ifadeyle nâzil isnadların uydurma olduğuyla alakalı kesin bir delil olamayacağını belirtmiştir.²⁹⁸

5. ‘Şecere’ye/Aileye ait senetler’ (Babanın oğuldan, oğulun babadan rivayetleri) uydurma olup onlar tarafından sunulan bir materyaldir.²⁹⁹

Aile isnadı kavramı klasik eserlerde kullanılsa da Joseph Schacht ile birlikte oryantalistler tarafından kullanılmaya başlanan önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁰ Evlatların babasından, yeğenin teyzesinden veya kölenin efendisinden rivayeti Schacht’a göre aile isnadı olarak değerlendirilmektedir. Ona göre bu isnad türü sahihliğinin değil uydurma olduğunun göstergesi olarak kabul edilmiştir.³⁰¹ A‘zamî aile isnadı konusunu sadece bir sayfada değerlendirmeyi yeterli görmüştür. Ona göre alimler aile isnadlarının tamamının sahih olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiş, bazı senetleri geçersiz kabul etmişlerdir.³⁰² Fakat her konuda olduğu gibi bunda da genellemeye gidilemeyeceği göz önünde bulundurulmalıdır. Çok az örnekten yola çıkarak genelleme yapmak isabetli olmayacaktır.

“6. Senetteki müşterek ravinin bulunması, hadisin bu ravinin zamanında ortaya çıktığına bir işarettir.”³⁰³

Schacht’ın en önemli teorilerinden birisi de *müşterek ravi* teorisidir.³⁰⁴ Schacht’a göre senedinde müşterek bir ravinin olması, bir rivayetin o müşterek ravi döneminde uydurulduğunu göstermektedir.³⁰⁵ Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın beş prensip üzere bu yöntemi ele aldığını savunmuştur. Bu beş prensip ise; örfteki

²⁹⁶ A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 201.

²⁹⁷ A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 226-235.

²⁹⁸ A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 234.

²⁹⁹ A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 201.

³⁰⁰ Konuyla ilgili en detaylı çalışmalardan birisi için bk. Bekir Kuzudişli, *Aile Isnadları* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).

³⁰¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 170.

³⁰² A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 236; A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 253.

³⁰³ A‘zamî, *İslam Fıkı ve Sünnet*, 201.

³⁰⁴ Müşterek râvi teorisiyle ilgili Türkçe yazılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*.

³⁰⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 171-172.

uygulama, müşterek râvinin uydurma olduğu fikri, şüpheli isnadları desteklemek için yeni hadis uydurulması, istenmeyen materyalin gizlenmesi³⁰⁶ ve otoritenin senede ilavesidir.³⁰⁷ Konu üzerinde çok detaylı durmayan A‘zamî sadece birkaç örnekle olayı tartışmış ve böylesine zayıf bir iddianın kabul edilemeyeceğini savunmuştur.

1.4.6. E SILENTIO

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Schacht eleştirilerinde uzunca değindiği bir konu *e silentio*’dur. Schacht’ın en önemli tezlerinden birisi olan *e silentio* yöntemine göre fikhî bir tartışmada kullanılmayan hadis daha sonraki dönemlerde delil olarak kullanılmışsa o hadis bu iki alim arasında uydurulmuş kabul edilir.³⁰⁸ A‘zamî Schacht’ın *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* eserinin ikinci bölümünün ikinci kısmını tamamen *e silentio* kavramı için ayırdığını belirtmektedir. A‘zamî önemine binaen konuyu yaklaşık 45 sayfada 24 örnek ile değerlendirmeye tabi tutmuştur.³⁰⁹ Aşağıda A‘zamî’nin konuya bakış açısı ve Schacht’ı eleştirdiği noktalar genel hatlarıyla gösterilecektir.

Konunun başlangıcında Muhammed Mustafa el-A‘zamî *e silentio* yöntemiyle ilgili olarak şu soruyu sormaktadır: “Mesela şu an Ortadoğu’daki bir yazar Londra’dan bahsetmese, diğer yazarlar bir kurgu şehir icat etmiş mi olacaklardır?”³¹⁰ Soru her ne kadar basit gibi görünse de *e silentio* ile ilgili haklı pek çok eleştiriye dikkat çekmek için yeterlidir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Schacht’ın görüşlerine atıfta bulunarak *e silentio* yöntemiyle ilgili değerlendirmelerini maddeler halinde şu şekilde özetlemiştir:

“Eğer belirli bir hadis belirli bir alim tarafından bahsedilmemişse bu alimin bu hadisi görmediğini ispatlar.”³¹¹

A‘zamî’ye göre bir alimin belirli bir hadisten bahsetmemesi sadece onun bu hadisi görmemesinden kaynaklanmamaktadır. Örnek olarak A‘zamî, İmam Mâlik’in

³⁰⁶ Bu madde *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence* eserinde bulunmakta, eserin Türkçe tercümesi olan *İslam Fıkhi ve Sünnet*’te yer almamaktadır. Eserde beş madde yazmasına rağmen dört tane sayılmış, bu kısım muhtemelen unutulmuş veya bir sebebe binaen atlanmış veya birleştirilmiş olmalıdır.

³⁰⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 240.

³⁰⁸ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 140; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 192-195; A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 145.

³⁰⁹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 142-187.

³¹⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 142.

³¹¹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146.

Muvatta’ı ile Şeybânî’nin rivayet ettiği *Muvatta*’ındaki hadisleri göstermektedir. Örneğin İmam Mâlik’in *Muvatta*’ında namazların vakitleriyle alakalı bölümde 30 rivayet varken, Şeybânî’nin rivayetinde bunların sadece üçü zikredilmiştir. Bunun gibi 14 madde toplayan A‘zamî, bu rivayet sayılarının azlığının sadece bu hadisi görmediğini göstermeyeceğini belirtmiştir. Çünkü eser aynı eser olduğu için Şeybânî’nin bu hadisleri görmeme ihtimali pek söz konusu değildir. Kendi görüşüne muvafık olanları eserine alması alimler arasında gelenek gibi görüldüğü için Şeybânî bunları eserine almamış olmalıdır.³¹²

“İlk devir alimlerin bütün eserleri tab’ edilmekte ve herşey ortaya çıkmaktadır. Şu anda onların bir araya getirdikleri çalışmaların hepsine sahibiz.”³¹³

İlk dönem alimlerinin bütün kitapları günümüze ulaşmamıştır. Bu eserlerin günümüze ulaşamama sebepleri çok farklılık göstermektedir. Fakat haclı seferleri gibi düşman istilaları sebebiyle kütüphanelerin yıkılmış veya eserlerin yağmalanmış olması, mezhep taassubu nedeniyle muhalifleri tarafından bazı eserlerin tahrif edilmesi³¹⁴ gibi sebeplerden dolayı eski eserlerin tamamı günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle A‘zamî’nin dikkat çektiği konu oldukça ehemmiyetlidir.

“Bir alimin belirli bir hadisi görmemesi (farkında olmayışı) bu hadisin o anda mevcut olmadığına yeterince ispattır.”³¹⁵

Muhammed Mustafa el-A‘zamî bazı alimlerin bazı hadisleri görmemiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Nitekim günümüz iletişim teknolojileri olağanüstü gelişmiş olmalarına rağmen ilim adamlarının tüm hadisleri tanıyıp bilmesi beklenmemektedir. İletişim ağının gelişmemesi, eğitim kurumlarının tam sistemleşmemesi, seyahat güçlüğü gibi engellere rağmen bilginin bu kadarına ulaşabilmeleri bile her türlü takdire şayandır. Dolayısıyla Schacht’ın e silentio yöntemiyle alakalı A‘zamî’nin bu değerlendirmesi de kıymetlidir.

“Muayyen bir devirde bir alime ulaşan bilginin, bu bilgi branşındaki bütün çağdaşlarına da ulaşmış olması gerekir.”³¹⁶

³¹² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146-149.

³¹³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146.

³¹⁴ Doğan Kaplan, “İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Aralık 2007), 197.

³¹⁵ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146.

³¹⁶ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146.

Yukarıda bahsedildiği üzere iletişim teknolojilerinin bu kadar gelişmediği bir dönemde bilginin tüm branşlardaki alimlere ulaşması beklenemez. Bu da Schacht'ın yönteminin önemli bir çıkması olarak ele alınmıştır.

“Bir alim bir konuda eser yazacağı zaman o devirde kendisine ulaşan bütün delilleri kullanırdı.”³¹⁷

İlk maddede de söz edildiği gibi Muhammed Mustafa el-A‘zamî’ye göre o dönem alimlerinin kendine ulaşan tüm delilleri kullanma gibi bir adeti yoktu. Alimler meseleleri ele alırken kendi tarzlarına göre kaynak seçimi yapabiliyordu. A‘zamî bu meseleye örnek olarak “5 vesk’ten aşağı olan üretimde zekât yoktur”³¹⁸ hadisini göstermektedir. Şeybânî Muvatta’da hadis olarak naklettiği bu rivayeti başka eseri olan Âsâr’da hadisten çıkarıldığını belirtmeden kendi fetvası olarak kaydetmektedir.³¹⁹ Dolayısıyla eski dönem alimlerinin eserlerine almadıkları rivayetin uydurma olduğuyla ilgili çıkarım yapmak hatalı olacaktır.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî e silentio eleştirisindeki 7. örnekte Mekke’nin kutsiyeti ile alakalı bir rivayeti ele almaktadır.³²⁰ Schacht, Ebû Yûsuf’un Atâ’nın (ö. 114/732) görüşüne başvurduğunu fakat bununla ilgili hadis formundaki rivayetin ancak Şâfiî döneminde ortaya çıktığını iddia etmiştir.³²¹ Buna mukabil A‘zamî Mekke’nin kutsallığı ile alakalı görüşün Şâfiî’den önce yaşamış olan İbn İshak, (ö. 151/768) Rebî’ b. Habîb, (ö. 180/796 [?]) Vâkıdî (ö. 207/823) ve bazı Şîî alimlerce kaydedildiğini belirtir.³²² Böylelikle A‘zamî, Şâfiî’den önce de bu rivayetlerin mevcut olduğunu belirterek Schacht’ın iddiasının geçerli olmadığını göstermeye çalışmıştır.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin e silentio konusunda değindiği diğer bir nokta ise şudur; A‘zamî’ye göre Ebû Yûsuf’un Ebû Hanife yoluyla bir rivayette bulunmaması o konuda bir rivayet olmadığını göstermemektedir. Schacht’ın ifadelerinden hareketle A‘zamî farklı yerlerde bu konuya dikkat çekmektedir.³²³

1.4.7. ÖNYARGI

³¹⁷ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 146.

³¹⁸ Buḥârî, “Zekât”, 4.

³¹⁹ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 178.

³²⁰ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 162-163.

³²¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 142.

³²² A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 163.

³²³ A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 168, 171.

Oryantalistlerle alakalı en fazla yapılan eleştirilerden birisi de önyargıdır. Birinci bölümde izah edildiği üzere müsteşriklerin ön yargılar ile hareket ettiği genel olarak dile getirilmektedir.

Schacht amel ve sünnetin hangisinin önce geldiğini açıkladığı kısımda İbn Kâsım'dan bir alıntı yapmış³²⁴ fakat bu alıntısı A'zamî tarafından eleştirilmiştir. Çünkü A'zamî'ye göre bütüncül bakıldığı takdirde Schacht'ın çıkardığı sonuca ulaşamayacaktır.³²⁵ Muhammed Mustafa el-A'zamî burada Schacht'ın ön yargıda bulunduğu için metnin anlamını doğru tahlil edemeyeceğini de savunup şöyle demektedir:

“Schacht'ın ‘O (İbn Kâsım) Peygamber’den gelen hadise sadece atıfta bulunmuş olmasına rağmen, yine de uygulamayı (ameli) esas alır’ diyebilmesini anlamak gerçekten zordur. Schacht, ‘Uygulamanın Peygamber’den gelen sünnetlerden yararlanmaya ihtiyacı yoktur’ şeklinde bir önyargıda bulunduğu için, zorunlu olarak metnin anlamını da doğru bir şekilde analiz etmekte başarısız kalacaktır.”³²⁶

A'zamî her ne kadar konuyla ilgili eserinde çok az yerde bahsetmiş olsa da fikir olarak oryantalistlerde bir ön yargının mevcut olduğunu düşünmektedir.³²⁷ Fakat eserlerinde bu tür iddiaların sebepleri üzerinde durmadan hemen hepsine cevap vermeye çalıştığı görülmektedir.

1.4.8. İÇSEL ÇELİŞKİ

Akademide veya herhangi bir konuda fikir beyan edilirken en büyük beklentilerden birisi de tutarlılıktır. Beyan edilen fikirler tutarsız olduğu takdirde çok yönlü olarak eleştirilerin hedefine oturmaktadır. Bir akademisyenden veya yazardan kendi savunduğu fikirlere göre argüman geliştirmesi veya argümanları savunma anında kendi tekniklerinin tersine davranmaması beklenir. Biz de çalışmamızda buna uygun olmayan tutarsızlık davranışını *içsel çelişki* olarak adlandırıp, yazarın kendi savunduğu görüşe uygun hareket edemediği durumlar için kullanacağız.

A'zamî Schacht'ın içsel çelişkileriyle alakalı olarak birkaç yerde fikir beyan etmiştir. Bunlardan birisi *sünnetlere tezat teşkil eden amel* konusundadır. A'zamî'nin

³²⁴ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 63.

³²⁵ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 77.

³²⁶ A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet*, 77.

³²⁷ Muhammed Mustafa al-Azami, “Müslümanlar İslami Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?”, çev. Kevser Kıvanç Karataş, *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, (2007), 237.

aktardığına göre Schacht kendi tezini güçlendirmek için *Taberî Tarihi*'ne atıfta bulunmaktadır. Buradaki örnek şu şekildedir; Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 38/658) ne zaman sünnete muhalif bir hükümde bulursa kardeşi bu karara itiraz ederdi fakat buna karşılık Muhammed bu konudaki amelin ne olduğunu sorardı.³²⁸ Schacht buradaki bir örnekten hareketle uygulamanın üzerinde ittifak edilmiş amel olduğu ve Medineliler tarafından sünnetten daha otoriter olarak kabul edildiği çıkarımını yapmaktadır. Schacht'ı bu kanaate götüren yukarıdaki örnek Taberî'nin (ö. 310/923) eseri olan *Târîhu'r-rusûl ve'l-enbiyâ* ve *'l-mülûk ve'l-hulefâ* veya *Târîhu't-Taberî* diye bilinen eserinde geçmektedir. Taberî'nin bu eseri h. 303 yılında yani h. IV. asırda bitirdiği bilinmektedir.³²⁹ Oysa Schacht'a göre sonraki dönem eserler tartışmaya açıktır. A'zamî bu durumu eleştirerek şöyle demektedir:

*“Bu iddiayı çürütmenin bir yolu sadece Schacht'ın kullandığı metodolojik mantığı yine ona karşı kullanmak olacaktır. Yukarıdaki ifade II. yüzyıla ait literatürde geçmemekte, ancak IV. yüzyıla ait bir eserde bulunmaktadır. Halbuki Schacht'a göre, IV. asra ait bir eserin sahte olması gerekir.”*³³⁰

Dolayısıyla A'zamî'ye göre Schacht burada kendi fikriyle çelişen bir durumda kalmıştır.

A'zamî Schacht'ın eski fıkıh okullarındaki sünnetin otoritesiyle alakalı bir çelişki içerisinde olduğunu iddia etmektedir.³³¹ Schacht Peygamber'den gelen sünnetin genel kabul görmeden önce eski fıkıh okullarından gelen kuvvetli bir karşıtlığın üstesinden gelmek zorunda olduğunu belirtmiştir.³³² Fakat eserin ilerleyen bölümlerinde sünnetin belirli bir zamanda mevcut olmadığını ispat etmek için o zamandaki bir tartışmada hukuki delil olarak kullanılıp kullanılmadığına bakılarak fikir yürütmek demek olan e silentio delilinden söz edilmektedir.³³³

*“Şayet eski hukuk okulları Hz. Peygamber'den gelen sünnetlere karşı düşmanca bir tavır içinde iseler, öyle ise sünnetlere müracaat etmek onlar için nasıl zorunlu hale gelebildi?”*³³⁴

³²⁸ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 77.

³²⁹ Mustafa Fayda, “Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

³³⁰ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 78.

³³¹ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 99.

³³² Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 57.

³³³ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 140.

³³⁴ A'zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 99.

A‘zamî yukarıdaki cümlelerle, Schacht’ın bu iki düşüncesinin aslında içsel bir çelişki olduğunu savunmaktadır.

A‘zamî’ye göre Schacht’ın Peygamber’den gelen hadislerin diğer sünnetlere göre aşağıda olduğunu ispat için kullandığı cümleler ise içsel çelişki için başka bir örnek olarak kabul edilebilir.³³⁵

Schacht’ın önce Peygamber’den gelen hadislerin sahabi ve tabiûndan gelen sünnetlerden sayıca üstün olmasını dikkat çekici bulup,³³⁶ sonrasında ise Ebû Yûsuf’un Ebû Hanîfe’den ziyade sünnetlerden çok fazla etkilenmeye maruz kaldığını belirtmesini³³⁷ A‘zamî bir çelişki olarak değerlendirmiş, zamanın ilerlemesiyle sünnete atfedilen değerin artması veya azalmasının pek isabetli olmayacağını belirtmiştir.³³⁸

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın başka bir çelişkisini de dile getirmektedir. Schacht’ın sahabe sünnetine ağırlık verildiğini ifade ettiği yerde Zührî ile Salih b. Keysan arasında geçen bir olayı aktarmaktadır.³³⁹ Tezimizin *ilk kaynağa müracaat* bölümünde detayları bulunan bu olaya Schacht’ın atıf yapması, A‘zamî’ye göre bir çelişkidir. Çünkü Schacht Peygamber’den gelen bütün hadislerin ikinci ve üçüncü yüzyılda uydurulmuş olduğunu savunmakta fakat aynı zamanda burada en büyük ihtimalle hicrî birinci yüzyılın ilk çeyreğine ait bir alimin ifadesini kullanmaktadır. Bu ise A‘zamî’ye göre büyük bir içsel çelişkidir.³⁴⁰

1.4.9. AŞIRI GENELLEME

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın meseleleri genellemesini eleştirmekte, hatta bu genellemeyi *overgeneralization*³⁴¹ yani normalden daha fazla bir genelleme başlığıyla sunmaktadır.³⁴² Her ne kadar eserin farklı kısımlarında Schacht’ın genellemelerini eleştirse de bu başlık altında sadece eski fıkıh okullarıyla alakalı bir örnekle yetinmesi A‘zamî için eleştirilebilir bir konu olabilir. Böyle iddialı bir başlık için çeşitli örnekler sunulabilirdi.

³³⁵ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 100.

³³⁶ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 22.

³³⁷ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 33-34.

³³⁸ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 100.

³³⁹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 24.

³⁴⁰ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 107.

³⁴¹ Azami, *On Schacht's Origins*, 77.

³⁴² A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 98-99.

A‘zamî Schacht’ın Mâlik b. Enes’in bütün Medine’nin temsilcisi olduğunu iddia etmesini, Kûfe’deki Hanefî öğretisini ise bütün Irak’a teşmil etmesini eleştirmektedir.³⁴³ Halbuki Schacht bu tür bir genellemenin yanlış olduğunu kendisi ifade etmiştir.³⁴⁴

Schacht eski fıkıh okullarındaki Peygamber sünnetini değerlendirirken Medineliler ile ilgili “Peygamber’den gelen sünnetlerden çok, sahabilerden gelen sünnetlere ağırlık vermişlerdir.”³⁴⁵ çıkarımında bulunmuştur. A‘zamî ise Schacht’ın bu tür çıkarımları için birkaç örnekten yola çıkarak genelleme yapma eğiliminde olduğunu iddia etmiştir.³⁴⁶

³⁴³ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 99.

³⁴⁴ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 242.

³⁴⁵ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 24.

³⁴⁶ A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet*, 119.

2. BÖLÜM: HADİS ALANINDA TÜRKİYE’DE ORYANTALİZMLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARA MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ’NİN ETKİSİ

Daha önce bahsedildiği üzere, son dönemde oryantalistlerin ilgi odağı haline gelen hadis alanında farklı farklı çalışmalar meydana gelmektedir. Tezimizin ikinci bölümünde bu kitaplardan ve A‘zamî’nin etkisinden söz edilecektir.

Akademik çalışmaların yer aldığı yurtdışı kaynaklı dizinler tarandığında batıda A‘zamî ve onun etkisi ile alakalı kitap ve makaleye çok rastlanmamaktadır. Fakat özellikle Hindistan gibi A‘zamî’nin yaşadığı coğrafyada azımsanamayacak kadar makale bulunmaktadır. Avrupa ve Amerika kaynaklı akademik çalışmaların sayısı az olduğu, Asya, özellikle Hint alt kıtasında ise A‘zamî ile ilgili çalışma sayısı çok fazla olduğu için bu çalışmada ikisi de tasnif edilmeyecektir.

Türkiye’deki akademik çalışmalarda A‘zamî’nin etkisi daha net biçimde görünmektedir. Türkiye’ye ailesiyle birlikte gelip gitmesi, buradaki akademisyenlerle teşrik-i mesaisinin olmasından, eserlerinin Türkçeye çevrilmiş olmasından da kaynaklı olacak ki A‘zamî ve eserlerinin alandaki popülaritesi yüksektir. Hadis alanındaki oryantalizmle alakalı çalışmaların neredeyse tamamında A‘zamî’ye atıflar yapılmaktadır. Bu kısımda makale ve tezler hariç tutularak hadis ve oryantalizmle alakalı kitap çalışmalarının A‘zamî ile ilişkisi değerlendirilecektir.

Doğrudan oryantalizm ve hadis alanıyla ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla ulaşılabilir olan on üç eser yayınlanmıştır. Oryantalistlerle ilgili görüşlere yer vermekle birlikte, başka konuların da tartışıldığı eserleri çalışmaya dahil etmediğimiz için eser sayısı çok fazla görünmemektedir. Tespit edilen eserler; alıntılayanlar, başarılı bulanlar ve eleştirenler olarak gruplandırılacak ve yazar adına göre alfabetik olarak listelenecektir.

2.1. A‘ZAMÎ’YE SADECE ATIF YAPILAN ESERLER

Türkiye akademisinde, doğrudan oryantalizm ve hadis ile ilgili on altı eser tespit edilmekle birlikte, bunlardan ikisinin baskısına ulaşamadığımız için on dört eser incelenmiştir. Bu on dört eserin tamamında Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile ilgili gerek dipnotta gerekse içerik kısmında atıflar yapılmıştır. Türkiye akademisindeki hadis ve oryantalizm çalışmalarının tamamında A‘zamî’ye atıf yapılması onun alandaki etkisini ve önemini göstermektedir.

A‘zamî’ye sadece atıf yapmakla yetinilen iki eser tespit edilmiştir. Bunlardan birisi sadece literatür taramasından ibaret olduğu, değerlendirme ve tartışmalara fazla girmedigi için sadece atıf yapması olağan bir durum olarak karşılanabilir. Ali Dere’nin eserinde ise A‘zamî’ye birkaç yerde atıf yapılmış fakat görüşleri detaylı şekilde ele alınmamıştır.

Ahmet Yücel: Oryantalist Hadis Literatürü

Ahmet Yücel’in *Oryantalist Hadis Literatürü*³⁴⁷ adlı eseri, hadis alanında oryantalistlerin yaptığı çalışmaları listelemektedir. Kitapta Ahmet Yücel, yayımlandığı tarih olan 2016’ya kadar oryantalist araştırmacıların yayınladığı bütün makale, tez ve kitapları ortaya koymaya çalışmıştır.

Eserde 609 tane yazar kaydedilmiş, bunların yaptığı çalışmalar listelenmiştir. On bir çalışmanın yazarı tespit edilememiştir. Toplamda 620 yazarın olduğundan söz edilen eserde 34 oryantalistin ise 10 ve üzerinde çalışma yaptığı saptanmıştır. Juynboll ise alanda en çok eser sahibi olan oryantalist olarak belirtilmiştir.

Kitap sadece oryantalistlerin yaptığı çalışmalardan oluştuğu için A‘zamî ile ilgili yapılmış yalnız iki çalışmadan dolayı bahis geçmektedir. Herbert Berg’in *The Development of Exegesis in Early Islam* adlı kitabındaki bir bölüm³⁴⁸ ve Christopher Melchert’in bir makalesinden³⁴⁹ dolayı A‘zamî’den bahsedilmektedir.

Ali Dere: Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme

Ali Dere’nin “*Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları*”³⁵⁰ adlı eseri, oryantalistlerin hadislerle alakalı görüşlerini ele almaktadır. Eser aslında bir makalenin genişletilmiş halidir. Oryantalistlerin kutsal kitap tenkidinde kullanılan metotları veya tarihsel eleştiri yöntemlerini hadislerin kritiğinde kullanmalarından dolayı bu metotlar hakkında bilgiler verilmiştir.

Eserin metin kısmında Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin ismi, sadece bir kez (Juynboll’un A‘zamî ile ilgili ifadeleri aktarılırken) geçmektedir.³⁵¹ Dipnotlarda ise

³⁴⁷ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Literatürü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016).

³⁴⁸ Yücel, *Oryantalist Hadis Literatürü*, 33.

³⁴⁹ Yücel, *Oryantalist Hadis Literatürü*, 175.

³⁵⁰ Ali Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme* (Ankara: İlâhiyât, 2006), 48, 99.

³⁵¹ Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme*, 99.

birkaç yerde atıf yapılmıştır. Schacht'ın bir fikri için dipnotta A'zamî referans gösterilmiş,³⁵² başka bir yerde de *e silentio* ile ilgili bir kısımda, Schacht'ın eserinin yanında A'zamî'nin *İslam Fıkıhı ve Sünnet* eserinin de karşılaştırılması için dipnotta atıf yapılmıştır.³⁵³ Bu üç yer haricinde A'zamî ile ilgili bir kısım tespit edilememiştir.

2.2. A'ZAMÎ'NİN ÇALIŞMALARININ DEĞERLİ BULUNDUĞU ESERLER

Türkiye'deki hadis ve oryantalizmle alakalı eserlerin büyük kısmında, hatta neredeyse tamamında A'zamî'nin görüşleri ciddi şekilde incelenmiş, fikirleri kıymetli bulunmuştur. Fakat bazı eserlerde az, bazı eserlerde nispeten daha çok A'zamî'den alıntılar yapılmıştır. Bu eserlerde özellikle Schacht'ın fikirlerinin değerlendirildiği kısımlarda A'zamî'ye atıf yapılmış, fikirlerinin isabetli olduğu vurgulanmıştır.

Ahmet Yücel: Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi

Hadiste oryantalizm konusu üzerine Türkçe yazılmış, konunun genel hatlarını çizen, tüm iddiaları içermeye çalışan en kapsamlı kitap Ahmet Yücel'in *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* kitabıdır. Eser altı bölüm ve yaklaşık üç yüz sayfadan oluşmaktadır. Hadis ve oryantalizm alanında müracaat edilebilecek en temel eserlerden birisi bu çalışmadır. Eserde oryantalistlerin hadis alanıyla ilgili neredeyse tüm görüşleri ele alınmış, bunlara karşılık olarak ortaya konan fikirler işlenmiştir.

Eserin son bölümünde Müslümanların oryantalistler ve çalışmaları hakkındaki değerlendirmelerinden bahsedilmiştir. Bu kısımda oryantalist hadis çalışmaları hakkında yazılan kitap, makale, tercüme gibi çalışmalardan söz edilmiştir. A'zamî ile başlanan bu sıralamada 234 Müslüman araştırmacıya ait 449 çalışma tespit edilmiş ve bu çalışmaların kısa tanıtımları yapılmıştır.

Ahmet Yücel eserinde, Schacht'ın konumu,³⁵⁴ sahâbe döneminde hadislerin yazımı,³⁵⁵ oryantalistlerin genellemeleri,³⁵⁶ Zührî ve sair müellifler hakkındaki iddialar,³⁵⁷ İmam Mâlik, İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'un eserlerindeki merfû, mevkuf, maktû rivayetlerin durumu³⁵⁸ gibi 5 yerde A'zamî'ye ve görüşlerine atıfta

³⁵² Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme*, 47

³⁵³ Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme*, 48.

³⁵⁴ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 36.

³⁵⁵ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 155.

³⁵⁶ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 181.

³⁵⁷ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 189.

³⁵⁸ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 190.

bulunmakta, sünnet kavramının kullanımı,³⁵⁹ Buhârî'nin farklı baskıları,³⁶⁰ Zührî ile ilgili iddialar,³⁶¹ muâraza yönteminin sahâbe ve tâbiîn dönemindeki uygulamaları³⁶² gibi 4 yerde de konunun detayı için A'zamî'nin eserine müracaatı tavsiye etmektedir. Eserin bazı kısımlarında A'zamî'den nakil yapmaktadır. Ayrıca oryantalist iddiaları ilk olarak ciddi şekilde eleştirenlerin Fuat Sezgin (ö. 2018) ve A'zamî olduğunu belirtmiştir.³⁶³

Fatma Betül Altıntaş: Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu

Kitâb-ı Mukaddes için kullanılan tarihsel eleştiri yöntemlerinin İslami rivayetlere uygulanıp uygulanamayacağını değerlendirildiği Fatma Betül Altıntaş'ın kitabı,³⁶⁴ konu üzerine yazılmış en detaylı çalışmadır. Oldukça hacimli olan eser, üç bölüm ve 522 sayfadan oluşmaktadır. Eser 2020 senesinde Türkiye Bilimler Akademisi Uluslararası Akademi Ödülleri'nde "Kayda Değer Eser" ödülünü almıştır.³⁶⁵

Eserde A'zamî, tarihsel eleştiri yöntemlerinin İslami rivayetlere uygulanmasını mümkün görmeyen kişiler arasında sayılmış, onunla birlikte Umerî, Muhammed Hamidullah, Mustafa Sıbâî (ö. 1964) gibi İslam dünyasından isimlerin yanı sıra Albrecht Noth (ö. 1999) gibi bazı oryantalistlerin de olduğu aktarılmıştır.³⁶⁶

Eserin çeşitli bölümlerinde A'zamî'den söz edilmiştir. A'zamî'nin Schacht eleştirilerini değerlendiren yazar, Schacht'ın fikhî hadisler konusundaki görüşlerini eleştiren en önemli eserlerden birinin A'zamî'ye ait olduğunu belirtmiştir.³⁶⁷ A'zamî'yi eleştiren Motzki gibi bazı yazarların görüşlerine de değinen yazar, Motzki'nin A'zamî hakkındaki önyargılı, abartılı ve genellemeci olduğuyla alakalı değerlendirmelerinin³⁶⁸ doğru olmadığı görüşündedir.³⁶⁹ Eserde Schacht'ın iddiaları

³⁵⁹ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 58.

³⁶⁰ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 110.

³⁶¹ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 137.

³⁶² Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 164.

³⁶³ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 281.

³⁶⁴ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*.

³⁶⁵ "Erciyes Üniversitesi TUBA'dan 2 Ödül", *Karaman Habercisi* (Erişim 30 Temmuz 2022).

³⁶⁶ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 278.

³⁶⁷ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 22.

³⁶⁸ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 23.

³⁶⁹ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 23.

ile ilgili bazı kısımlarda,³⁷⁰ sükût delili gibi bazı başlıklarda,³⁷¹ oryantalistlerle ilgili Müslüman alimlerin tavırları gibi bazı konularda³⁷² A‘zamî’nin görüşleri de aktarılmıştır.

Fatma Kızıl: Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi

Fatma Kızıl’ın *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*³⁷³ adlı eseri Schacht tarafından ortaya atılan hadiste *müşterek râvi* kavramını incelemektedir. Kitap, hadiste oryantalizm alanında Türkiye’deki en önemli eserlerdendir. Zaten alandaki kıymetli pek çok çalışmasından dolayı Fatma Kızıl, hadiste oryantalizm alanında Türkiye’deki en önemli akademisyenlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Eserde müşterek râvi teorisi hem teorik olarak hem de pratik olarak detaylıca ele alınmıştır.

Eserin pek çok kısmında A‘zamî’nin görüşlerinden bahsedilmiştir. Eserin bazı yerlerinde Schacht ve A‘zamî eleştirileriyle ilgili tartışmalara yer verilmiş, bazen de oryantalist paradigmanın A‘zamî eleştirilerinde haksız olduğu vurgulanmıştır. Örneğin Melchert’in A‘zamî’yi dogmatik olarak tavsif etmesini aktardıktan sonra Schacht’ın da en az A‘zamî kadar dogmatik olduğu belirtilmiştir.³⁷⁴ Kızıl, Cook’un bilimsel deliller aramak yerine A‘zamî’nin argümanını çürütmeye çalışmasının daha doğru olacağı gibi bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.³⁷⁵ Ayrıca yazar, A‘zamî’nin Schacht’a yönelik en isabetli eleştirilerinin, *e silentio* ve alternatif isnadları şüpheli kabul etmesi konularında olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁶

Hüseyin Akgün: Goldziher ve Hadis

Goldziher, oryantalist hadis çalışmalarının ilk ve en önemli isimlerindendir.³⁷⁷ Hatta oryantalist hadis çalışmalarının Goldziher öncesi ve sonrası diye sınıflandırılmasından³⁷⁸ dolayı, oryantalist hadis anlayışının tam olarak ortaya konulabilmesi için Goldziher’in hayatı ve fikirleri önem arz etmektedir. Bu konuda

³⁷⁰ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 412.

³⁷¹ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 399, 402.

³⁷² Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi*, 278.

³⁷³ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*.

³⁷⁴ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 62.

³⁷⁵ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 147-148.

³⁷⁶ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 118.

³⁷⁷ A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 29.

³⁷⁸ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 17-18.

Goldziher ve hadis ³⁷⁹ kitabı, Türkçe kaleme alınan eserler arasında en önemli kaynaklardandır.

Eserde tarafgirliğe varmadan, bilimsel verilerle, Goldziher'in görüşleri kendi eserlerinden de alıntılarla ele alınmıştır. Hatta sonradan başka dillere çevrilen makale veya eserlerdeki bazı hatalardan dolayı yazar, alıntılardığı metinleri aslından tercüme etmeye önem vermiştir.³⁸⁰

Goldziher ve hadis eserinin bazı kısımlarında A'zamî'ye, özellikle de A'zamî'nin Goldziher eleştirilerine yer verdiği *İlk Devir Hadis Edebiyatı* eserine atıfta bulunulmuştur. Eserde metin içinde iki yerde A'zamî'nin görüşüne yer verilmiştir. Bunlardan ilki,³⁸¹ A'zamî'nin: “Goldziher'in eseri, Schacht'ınki bir tarafa bırakılırsa, Hadis hakkında yazılmış tek ciddî bir kitap”³⁸² şeklinde Goldziher'in önemini vurguladığı kısım, ikincisi ³⁸³ de Goldziher'in Emevîlerle ilgili bazı görüşlerini değerlendiren tarihçilerin Emevîler hakkında her zaman çok dikkatli olması gerektiğini belirttiği³⁸⁴ yerdir. Akgün bu kısımda A'zamî'nin görüşünü isabetli olarak nitelemektedir.³⁸⁵ Diğer kısımlarda genelde dipnotta bilgilerin karşılaştırılması amacıyla A'zamî'nin eserlerine atıf yapılmıştır.

Mehmet Emin Özafşar: Oryantalist Yaklaşım İtirazlar

Mehmet Emin Özafşar'ın *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar* ³⁸⁶ kitabı oryantalizmin hadis ile ilgisini tartışan makalelerden oluşmaktadır. Kitap dört bölümden oluşmakta, ilk bölümde yazarın kaleme aldığı bir makale bulunmakta, sonraki kısımlarda ise sırasıyla A'zamî'nin bir makalesinin ve Ahmed Hasan'ın iki makalesinin Türkçe tercümesi yer almaktadır.

Eserde her ne kadar A'zamî'nin bir makalesi yer alsada, sadece burada değil eserin diğer kısımlarında da ona atıf yapılmıştır. Yazar, Schacht'ın en kapsamlı tenkidinin Muhammed Mustafa el-A'zamî tarafından yapıldığı görüşündedir.³⁸⁷

³⁷⁹ Akgün, *Goldziher ve Hadis*.

³⁸⁰ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 14.

³⁸¹ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 90.

³⁸² A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 46.

³⁸³ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 216.

³⁸⁴ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 52.

³⁸⁵ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 216.

³⁸⁶ Mehmet Emin Özafşar, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar* (Ankara: Otto yayınları, 2015).

³⁸⁷ Özafşar, *Oryantalist yaklaşım itirazlar*, 17.

Rahile Kızılkaya Yılmaz: Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'

Rahile Kızılkaya Yılmaz'ın *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*³⁸⁸ adlı eseri Muvatta' üzerindeki modern dönem tartışmaları incelemeye çalışmaktadır. Eser, müellifin doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir.

Eserde A'zamî'nin tahkikini yaptığı Muvatta' eserinden ve bazı konulardaki görüşlerinden yararlanılmıştır. Norman Calder'in (ö. 1998) Muvatta' tarihlendirilmesiyle alakalı fikirleri aktarılırken Calder'in fikirleriyle alakalı görüşler de değerlendirilmiş, A'zamî'ye burada bir başlık ve bölüm ayrılmıştır.³⁸⁹ Müellif çeşitli kısımlarda A'zamî'nin fikirlerine de değinmiş, A'zamî'nin Calder'i eleştirdiği bazı konularda onu haklı bulmuştur.³⁹⁰

Sabri Çap: Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis

Sabri Çap'ın *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*³⁹¹ adlı eseri hadis alanında çalışan oryantalistleri listelemeyi amaçlamaktadır. Eserde oryantalistler asırlara göre kronolojik olarak sıralanmıştır.

Eser kronolojik olarak oryantalistleri incelediği için olsa gerek A'zamî ile ilgili çok az kısım bulunmaktadır. Oryantalizmin önemli dönüm noktaları başlığındaki çeşitli görüşler aktarılırken A'zamî'nin de oryantalizmi üç döneme ayırmasından bahsedilmektedir.³⁹² Ayrıca Goldziher'in iddialarına ancak yarım asır sonra cevap verilebildiğini söyleyen yazar, bu cevap verenler arasında ilk sırada Muhammed Hamidullah, Fuat Sezgin ve Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin olduğunu belirtmiştir.³⁹³

Serkan Çelikan: Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi

³⁸⁸ Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020).

³⁸⁹ Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, 69.

³⁹⁰ Örneğin Calder'in Müdevvene ile Muvatta'ın yapısını aynı kabul etmekle hataya düştüğünü belirten A'zamî bunun kaçınılmaz yanlışlara sebep olabileceğini belirtmiş, bu fikri de müellif tarafından haklı bir eleştiri olarak nitelendirilmiştir. Konunun detayı için bk. Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, 69-73.

³⁹¹ Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).

³⁹² Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, 48.

³⁹³ Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, 53.

Hayali râvi kavramı Juynboll tarafından kullanılmıştır. Serkan Çelikan kitabında³⁹⁴ bu kavramla ilintili olarak müşterek râvi terimini ve Juynboll'un hayali şahsiyetler olarak nitelendirdiği râvileri incelemiştir.

Kitapta A'zamî ile ilgili birkaç yerde bahis geçmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, oryantalistlerin amacıyla ilgili bir kısımda,³⁹⁵ râvinin adaletiyle alakalı bir kısımda³⁹⁶ ve müşterek râvi teorisinin tartışıldığı bir kısımda³⁹⁷ A'zamî'ye atıf yapılmaktadır. Yazar râvilerin alıntı yapma usulünü aktardığı kısımda A'zamî'nin bakış açısının oldukça önemli ve isabetli olduğunu belirtmiştir.³⁹⁸

Süleyman Doğanay: Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları

Hadisleri tarihlendirme terimi, rivayetlerin ortaya çıkma tarihleri demektir. İslam coğrafyasında sahih olan bir rivayetin tarihinin Hz. Peygamber'e ulaşması esastır. Fakat bazı oryantalistlere göre rivayetler sonradan uydurulduğu için bu rivayetlerin çıkış tarihinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle isnadı tarihlendirme için bazı görüşler ortaya çıkmıştır. *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*³⁹⁹ eseri bu görüşleri bilimsel olarak incelemektedir.

Schacht'ın görüşleriyle ilgili en kapsamlı tenkidin A'zamî tarafından yapıldığını⁴⁰⁰ belirten yazar, eserinin çeşitli yerlerinde A'zamî'ye atıf yapmıştır. Schacht'ın fikirlerinin incelendiği kısımlarda A'zamî'nin Schacht ile ilgili genellemeci yaklaşımı, hatalı tahminlerde bulunması, ilmî değeri bulunmayan tahminlerde bulunması gibi önemli eleştirilerinden de iktibas edilmiştir.⁴⁰¹ Schacht'ın *e silentio* kavramıyla ilgili fikirleri gibi bazı kısımlarda A'zamî'nin eserlerine atıfla görüşlerine yer verilmiştir.⁴⁰²

Yavuz Köktaş: Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar

³⁹⁴ Serkan Çelikan, *Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

³⁹⁵ Çelikan, *Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi*, 16.

³⁹⁶ Çelikan, *Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi*, 23.

³⁹⁷ Çelikan, *Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi*, 30.

³⁹⁸ Çelikan, *Oryantalist Düşüncede "Hayalî Râvî" Anlayışı ve Eleştirisi*, 30.

³⁹⁹ Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013).

⁴⁰⁰ Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, 42.

⁴⁰¹ Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, 42, 107.

⁴⁰² Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, 72.

Yavuz Köktaş'ın *Hadis ve sünnette oryantalist yaklaşımlar*⁴⁰³ ismiyle yayınlanan eseri, hadis ve sünnet kavramlarını detaylı olarak ele almaktadır. Oryantalist paradigmanın bu kavramlara yüklediği manalar ele alınırken, eksik kaldıkları yönler de izah edilmektedir.

Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar eserinin bazı kısımlarında A'zamî'ye atıflar yapılmıştır. Zührî'nin sünnet anlayışının ve Schacht'ın fikirlerinin değerlendirildiği kısımlarda A'zamî'nin görüşlerine de yer verilmiş, A'zamî'nin Schacht eleştirisinin isabetli olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁴ Fakat burada yazar A'zamî'ye sahabeden gelen şeyin sünnet olduğu fikrinin Zührî ile başlaması konusunda katılmadığını, ancak bu anlayışın Zührî ile birlikte açık hale geldiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁵ Yazar İmam Mâlik'in Peygamber sünneti ile ilgili görüşlerini tartıştığı yerde de A'zamî'nin görüşlerini aktarmış ve bunların isabetli olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁶ Ayrıca kitabın üçüncü bölümünde yer alan *İslam dünyasında sünnet tanımlamaları* kısmında A'zamî için de başlık atılmış ve görüşleri aktarılmıştır.⁴⁰⁷

2.3. A'ZAMÎ'Yİ ELEŞTİRENLER

Bu kısımda A'zamî'nin görüşlerini tenkit eden eserlere yer verilecektir. Bazı konularda eleştiren bu müelliflerin tamamıyla A'zamî karşıtı oldukları düşünülmemelidir. Zaten A'zamî'nin fikirlerinin eleştirildiği tek bir adet eser saptanmıştır. Onda da A'zamî'ye her ne kadar atıflar yapılsa da kısmen yaklaşımı eleştirilmiştir. Fatma Kızıl ve Yavuz Köktaş hocalarımızın A'zamî'ye katılmadığı veya eleştirdiği noktalar daha önce zikredilmişti. Bu kısma da alınmamalarının nedeni ise A'zamî ile ilgili olumlu görüşlerinin de bulunması ve daha önce kaydedilmesidir.

Ayşe Mutlu Özgür: Hadise Oryantalist Yaklaşımlar: Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme

⁴⁰³ Yavuz Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar İddialar ve Gerçekler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015).

⁴⁰⁴ Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar*, 92.

⁴⁰⁵ Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar*, 93.

⁴⁰⁶ Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar*, 127.

⁴⁰⁷ Köktaş, *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar*, 222-225.

*Hadise Oryantalist Yaklaşımlar*⁴⁰⁸ eseri 2021 yılında basılmış olup alanın son eserlerindendir. Eser “*Hadise oryantalist yaklaşımlar : Tek ravili tarikler özelinde bir inceleme*” isimli doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir.

Eserin giriş kısmındaki kaynaklar bölümünde, A‘zamî’nin *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence* eseri oryantalistlerin iddialarına karşı kullanılan temel kaynaklar arasında sayılmıştır.⁴⁰⁹ Aynı kısımda oryantalistlerin argümanlarını değerlendirirken klasik kaynaklardan yararlanılabileceğini fakat verilerin isnad-metin analizi gibi örneklerle desteklenmediği takdirde argüman geliştirme yönünden zayıf kaldığını belirtmiş, Ahmet Yücel ve Süleyman Doğanay gibi isimlerin eserlerinin de Fuat Sezgin ve A‘zamî çizgisinde olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁰ Eserin diğer bölümlerindeki tartışmalarda da A‘zamî ile ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir. Müellif rivayetlerin yazıya geçirilmesi ile ilgili süreci değerlendirirken de A‘zamî ve Sezgin gibi isimlerin görüşlerine yer vermiş fakat bunların iddialarını *savunmacı bir yaklaşım* olarak ele almış, ikna edici olmadıklarını belirtmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar*.

⁴⁰⁹ Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar*, 26.

⁴¹⁰ Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar*, 27.

⁴¹¹ Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar*, 109-110.

SONUÇ

Son yüzyılda batılı bilim adamları İslami ilimlere, bilhassa hadis alanına yönelmişlerdir. İslam toplumlarının ortak ahlak ve ortak vicdanının temelinde hadislerin yer aldığını düşünen bu bilim adamlarını Müslümanlar oryantalist ve müsteşrik gibi kelimelerle betimlemiş, olumlu, olumsuz ve ikisinin arasında kabul edilebilecek türden tepkiler üretmiştir. Müslüman toplumlardaki bilginlerin bir kısmı oryantalistlerin görüşlerinin toptan reddini savunmuş, bir kısmı ise özellikle hadis alanıyla alakalı bazı görüşlerinden faydalanılarak alanın geliştirilebileceğini ifade etmiştir.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî hadis alanında oryantalizmle ilgili ilk çalışan İslam alimlerindendir. Bu nedenle fikirleri ve eserleri oldukça önemlidir. A‘zamî sadece kitap neşri değil, tahkikiyle de ilgilenmiş, eski eserleri yazmalarla kıyaslayarak tahkik etmiştir. Bununla birlikte dijital çalışmalara da yönelmiş, şimdi bile alanda eksikliği hissedilen pek çok dijital çalışmayı o günden vücuda getirmek, müsteşriklere karşı bunlardan yararlanmak için olağanüstü çaba ve para sarf etmiştir.

A‘zamî eserlerinde başta Schacht ve Goldziher olmak üzere, müsteşriklerin eser ve görüşlerini ele alarak tenkit etmiştir. Bu tenkitlerinde farklı metotlar kullanmış, oryantalizm hakkında görüşler belirtmiş, farklı yöntemlerle fikrini ispat etmeye çalışmıştır.

A‘zamî’nin kullandığı yöntemlerin başında ayetle istidlal yöntemi gelmektedir. O, Schacht’ın ayetleri görmezden gelmesini eleştirmiş, İslam toplumunun temel eserine hiçbir yerde atıf yapılmamasını yadırgamıştır. İslam hukuku ile ilgili eser neşreden müsteşriklerin, İslam hukuku ile ilgili birinci referans kaynağı olan Kur’ân’ı görmezden gelmelerini kabul etmemiştir. O, Peygamber sünnetinin toplumdaki karşılığını değerlendirirken, bu toplumun temel kitabı olan Kur’ân’dan çeşitli referans noktaları bulmuş, bunlarla hem kendi fikrini desteklemiş hem de toplumun görüşlerinin kaynağını aktarmıştır. Bazen de kelimelerin anlamları gibi konularda ayetlerden deliller sunmuştur. Bu ayetleri, konunun ehemmiyetine göre bazen sayfalarca aktarmış, bazen de daha önce bahsi geçtiği için sadece dipnotta belirtmekle yetinmiştir.

Hadis literatüründen ustaca yararlanan A‘zamî, müsteşriklerin rivayetleri okumada başarısız kaldıklarını göstermeye çalışmıştır. Müsteşriklerin konu hakkında rivayet aktararak “Bundan önce bu konudan bahsedilmemiştir” dediği noktalarda

A‘zamî en eski kaynaklardan konuları bulup göstermiştir. Ayrıca rivayetleri yorumlama konusunda da dikkate değer bir çaba sarf ederek literatüre vukûfiyetini göstermiştir. Sadece hadis literatürü değil, çalıştığı alandaki oryantalistlerin görüşlerini de ustaca aktarmış, yeri geldikçe farklı çalışmalardan bilgiler vermiştir. Zaman zaman tarihi verilere de değinen A‘zamî, çalışma konularına göre tarih bilgisinin yeterli seviyede olması gerektiğini, örneğin Emevîler dönemi gibi hassas dönemler çalışılırken dikkatli olmak gerektiği, taraflı eserlerden atıf yapmamak gerektiği üzerinde durmuştur.

A‘zamî’nin eserlerinde kullandığı en önemli yöntemlerden birisi doğrudan alıntı yöntemidir. O, konu veya bölüm başlarında tenkit ettiği görüşün bir kısmını aktarmış, yorumsuz paylaşmakla tarafsızlığını göstermiştir. Fakat burada yer kısıtlılığından dolayı tam metni aktaramayacağı için bir kısmını almış, bu da konuların anlaşılmasını, aradaki irtibatın kurulmasını güçleştirmiştir. Bu, zaman zaman tez çalışmamıza da yansımıştır. A‘zamî’nin eserinin çeviri önsözünde de belirtildiği üzere, bu sebepten ötürü, çalışmaları karşılaştırmalı olarak okumak daha faydalı olacaktır.

Aktardığı çalışmalarda bütüncül bakmaya çalışan A‘zamî, oryantalistlerin en büyük hatalarından birisinin, meselenin bir kısmına odaklanmaları olarak göstermiştir. Alıntılanan eserin tamamına bakıldığı takdirde çıkarılamayacak sonucun geçersizliğini savunmuştur. Burada zikredilen hataya bazen de kendisi düşmüş, bir kaç örnek üzerinden hüküm verdiği konular karşımıza çıkmıştır. Her ne kadar bu kısımlar az olsa da bazı araştırmacıların gözünden kaçmamıştır.

A‘zamî konuları ispat etmeye çalışırken kelimelerin sözlük anlamından da yararlanmış, hatta şiirlerde bu kelimelerin nasıl kullanıldığını göstermeye çalışmıştır. İnternet arama motorlarının bulunmadığı dönemlerde kelimeye göre şiir bulmak ise gerçekten takdire şayandır. Müsteşriklerin de en az bu kadar çaba sarf etmeleri gerekirken, yabancı oldukları bir dilde çalışıp, hatalı tercüme yapmaları veya tercüme hatası bulunan eserlerden alıntı yapmaları A‘zamî’nin dikkatinden kaçmamış, bazı konularda bu tercüme hatalarını ortaya koyarak kendi fikrini desteklemiştir. Fakat tercüme hatalarıyla ilgili bölümde belirtildiği üzere, A‘zamî’nin kendi eseri de tercüme ile ilgili dikkat edilmesi gereken bazı noktalar içermektedir. Esasen her tercümede rastlanabilecek bu tür eksikliklerden dolayı eserleri aslından okumak daha faydalı olacaktır. A‘zamî ile ilgili bazı eleştirilerin bu tercümelerden kaynaklanabileceği de akılda tutulmalıdır.

Cerh ve tadil ilmini de çalışmalarında kullanan A‘zamî, oryantalistlerin kullandıkları bazı rivayetlerdeki râvileri bu ilim yönünden incelemiş ve rivayetle ilgili kendi görüşlerini sunmuştur. A‘zamî müsteşriklerin bazı eleştirilerini, cerh ve ta‘dîl açısından haberi değerlendirerek sahih bulmakla reddetmiştir. Bu konudaki usul farkına işaret etmiştir.

A‘zamî’nin kullandığı en dikkat çekici yöntemlerden birisi de matematiksel ve istatistiksel hesaplamalardır. İlkokul döneminden beri matematiğe olan yeteneği, bazı konularda öğretmenlerinden bile ilerde olması eserlerine de yansımıştır. Oryantalistlerin iddialarını değerlendirirken onların kullandığı eserleri ilk kaynağa ulaşarak incelemiş, bütün rivayetlerin istatistiğini ortaya koymuş ve bununla bir çıkarımda bulunmuştur. Dönemine göre çok değerli olan bu çalışmaların batılı bilim adamları tarafından yeterli ilgiyi görmemesi ise ilginçtir.

Eserlerinde A‘zamî’nin oryantalistlerle alakalı temel eleştirilerinden birisi seçici alıntılama yapmalarıdır. Yani her konuda sadece görüşlerine uygun olan rivayetleri seçip almalarıdır. Bilimsel araştırma açısından eleştirilen bu seçici alıntılama yöntemi pek çok problemi de içinde barındırmaktadır. Ayrıca müsteşriklerin pek çok fikrinde içsel çelişki bulunması da A‘zamî’nin diğer bir eleştiri noktasıdır. Ona göre hicrî ikinci asırdaki rivayetleri sorunlu bulan bir müsteşrikin o dönemden daha önce yayınlanmış bir eserden delil getirmesi çelişkidir. Fakat A‘zamî yine de bu çelişkilerine rağmen o konularda bile cevap vermekten geri durmamış, rivayetleri inceleyip kendi fikirlerini yazmıştır. Onun eleştirdiği diğer bir konu da oryantalistlerin aşırı genellemeleridir. Müsteşriklerin bir eserdeki cümleden yola çıkarak bütün dönem hakkında yargı belirtmeleri ona göre kabul edilebilir bir durum değildir. Bir kitaptan alınan rivayetin büyük bir konu için delil teşkil etmesi düşünülemez. A‘zamî oryantalistlerin bu yanlışlarının bir kısmının önyargılı okumalarından kaynaklandığını belirtmektedir. Aslında A‘zamî’nin oryantalistleri eleştirdiği bu konular birbiriyle girift şekildedir. Yani onların önyargılı okumaları belirli rivayetlerin gözlerine çarpmasına sebep olmakta, böylelikle bu rivayetten yola çıkarak aşırı genellemeye kaçmaktadırlar. Bu genellenenin sonucunda ortaya çıkan bazı içsel çelişkileri ise görmezden gelmektedirler. A‘zamî’nin eserlerinden tespit ettiğimiz oryantalistlerin bu eksiklikleri ileride detaylı çalışıldığı takdirde, onun görüşlerinin ne kadar isabetli olduğu tekrar ortaya çıkacaktır.

Son dönemde Türkiye’deki pek çok araştırmacı da hadis alanındaki oryantalist ilgiyi çalışmaya başlamıştır. Oryantalistlerin en yaygın görüşleri arasında yer alan aile isnadları, müşterek râvi, sünnet ve hadis konuları gibi alanlarda Türk akademisinde bazı eserler neşredilmiştir. Bunların pek çoğu İngilizceye çevrilmediği, batıdaki araştırmacıların çoğunun da Türkçe bilmediği için bu eserlerden haberi olmayanların sayısı az değildir. Çalışmamızda bu kıymetli eserlere atıfta bulunulmaya ve daha önce yayınladığımız İngilizce makalemizle de bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin savunmacı bir yaklaşım sergilediğiyle alakalı eleştiriler vardır. Çalışmadan anlaşılacağı üzere A‘zamî aslında Schacht’ın ve sair oryantalistlerin temel hatalarını ortaya koymak için çabalamıştır. A‘zamî ister savunmacı olsun ister olmasın, vardığı neticeler hadiste oryantalizm alanında değerlidir. Tez çalışmamızla da A‘zamî’nin oryantalizm hakkındaki fikirleri genel hatlarıyla çizilmeye çalışılmıştır. İlerde daha detaylı çalışmaların yapılması konunun tüm yönlerini ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2019.

Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2020.

Âşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta’dil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aybakan, Bilal. “Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Aybakan, Bilal - Abdüssamet Sarıkaya (ed.). *Muhammed Mustafa el-Azami Hayatı, Fikirleri, Katkıları*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.

Azami, Aqil M. “Sheikh Al-Azami’s Pioneering Work On Qur’an Hadith-Bringing Them Into the Digital Era”. *Muhammed Mustafa el-Azamî: Hayatı - Fikirleri - Katkıları*, 60-77.

Azami, Muhammad Mustafa. “Müslümanlar İslami Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?” çev. Kevser Kıvanç Karataş. *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*.

Azami, Muhammad Mustafa. *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Lahore: Suhail Academy, 2004.

A‘zamî, Muhammad Mustafa. *H. Peygamber’in Kâtipleri*. çev. Durak Pusmaz. İnkılab Yayınları, 2017.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. çev. Recep Çetintaş. İstanbul: Usul Yayınları, 1998.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz’in Hadislerinin Tedvîn Tarihi : (H. 1-150-M. 622-657)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2021.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. *İslam Fıkhi ve Sünnet : Oryantalist J. Schacht’a Eleştiri*. çev. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2021.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*. ed. Faik Akcaoğlu. çev. Muhammed Enes Topgül - M. İkbâl Aslan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.

A‘zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker - Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Bedir, Murteza. “Schacht, Joseph”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/223-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi‘u’s-şâhîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî el-. *Şâhîhu’l-Buhârî*. thk. Muştafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru’l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Cengiz, Mehdi. “Eski Arap Şiiri Sorgulanamaz mı?: Câhiliye Şiirinin Kanonlaşmasına Dair Bir Değerlendirme”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56 (31 Aralık 2021), 169-186. <https://doi.org/10.29288/ilted.963683>

Çap, Sabri. *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Çelikan, Serkan. *Oryantalist Düşüncede “Hayalî Râvî” Anlayışı ve Eleştirisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.

Çetinkaya, Doç. Dr. Bayram Ali. “Batı’daki ‘Sürgün’ Doğulu/Yabancı Edward Said’in Gözüyle Oryantalizm -"Öteki"nin Tanımlanması”. *Şarkiyat* 1 (01 Nisan 2009), 3-23.

Demil, Emine. *H. Peygamber’in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Demirkıvıran, Sine. “Ortaçağ’da Batıda Yapılan İlk Kur’an Çevirileri ve Çevirmenlerin Çeviri Stratejileri = The First Translations of the Qur’an in the Medieval Western World and the Translation Strategies of the Translators”. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* IX/1 (2014), 233-247.

Dere, Ali. *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları Eleştirel Bir İnceleme*. Ankara: İlâhiyât, 1. Basım, 2006.

Doğanay, Süleyman. *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2013.

Ebû Yusuf. *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. Kahire: Matbaatü'l-Vefa, 1957.

Erçetin, Ahmet. *Rivâyetler ve Farklı Yorumlar Işığında Rahip Bahîra Olayı*. Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Fayda, Mustafa. "Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/92-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Goldziher, Ignaz. *Muslim studies*. ed. S. M. Stern. çev. C. R. Barber - S. M. Stern. London: George Allen & Unwin Ltd, 1971.

Görmez, Mehmet. "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine." *İslâmiyât* III/1 (2000), 11-31.

Gürses, İbrahim. "Önyargının Nedenleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005), 143-161.

Hamidullah, Muhammed. "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri". çev. Abdullah Aydın. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (30 Haziran 1980), 0-0.

Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Otto, 2018.

Hatiboğlu, İbrahim. "Muhammed Mustafa el-A'zamî (1348-02 Rabî'u'l-âhir 1439/ 1930-20 Aralık 2017)". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (30 Haziran 2018), 179-190.

Hatiboğlu, İbrahim. "Muhammed Mustafa el-A'zamî (1348-02 Rabî'u'l-Âhir 1439/1930-20 Aralık 2017)". *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVI/1 (2018), 179-190.

Hatiboğlu, Mehmet S. "Goldziher, Ignaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/102-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

İbn İshak. *Kitabu's-Siyer ve'l-Megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut, 1398.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.

İbn Sa'd. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. ed. Eduard Sachau. 9 Cilt. Leiden, 1904.

İbnü's-Şalâh, 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân. *'Ulûmü'l-hadîs = Muḳaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nûreddîn 'Itr. Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986.

İmam Kurtubî. *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2000.

Juynboll, G. H. A. "Nâfi", The Mawlâ of Ibn 'Umar, and his Position in Muslim Hadîth Literature". *Der Islam* 70/2 (1993), 207-244. <https://doi.org/doi:10.1515/islam.1993.70.2.207>

Juynboll, G. H. A. *Oryantalistik Hadis Araştırmaları*. çev. Mustafa Ertürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2020.

Kalın, İbrahim. *İslam ve Batı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2021.

Kaplan, Doğan. "İslâm Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Aralık 2007), 197-220.

Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2019.

Korkmaz, Arif. "Toplumsal Değişim ve Devamlılık Bağlamında Cahiliye–İslam İlişkisi: Hukuk ve Giyim–Kuşam Örneği". *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/1 (23 Haziran 2020), 54-70.

Köktaş, Yavuz. *Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar İddialar ve Gerçekler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnadları*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.

Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Psikoloji kitabı. çev. Emel Lakşe. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Basım, 2012.

Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon: Derived From the Best and the Most Copious Eastern Sources ; Comprising a Very Large Collection of Words and Significations Omitted in the Kımoos, with Supplements to Its Abridged and Defective Explanations ... and Examples in Prose and Verse*. Williams and Norgate, 1874.

Lipka, Michael. "Muslims and Islam: Key Findings in the U.S. and around the World". *Pew Research Center* (blog). Erişim 30 Kasım 2021. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/09/muslims-and-islam-key-findings-in-the-u-s-and-around-the-world/>

M. C., Thomas. "Orientalism". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 25 Nisan 2021. <https://www.britannica.com/science/Orientalism-cultural-field-of-study>

Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ'*. thk. Muḥammed Fu'âd 'Abdulbâkî. Beyrut: y.y., 1406/1985.

Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ'*. thk. Muḥammed Muştafâ el-'A'zamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b Sultân, 1425/2004.

Melchert, Christopher. Review of *Review of On Schacht's "Origins of Muhammadan Jurisprudence"*; *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, sad. M. Mustafa al-Azami - Norman Calder. sad. M. Mustafa al-Azami - Norman Calder. *Journal of Law and Religion* 15/1/2 (2000), 363-367. <https://doi.org/10.2307/1051525>

Motzki, Harald. "İbn Şihâb ez-Zührî'nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi (Harald MOTZKI)". çev. Fatma Kızıl. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/2 (30 Aralık 2005), 129-168.

Motzki, Harald. *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh before the Classical Schools*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2002.

Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Şahîhu Muslim*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâşır. 8 Cilt. Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Tavḳî'n-Necât, 1433.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

NW, 1615 L. St vd. "U.S. Muslims Concerned About Their Place in Society, but Continue to Believe in the American Dream". *Pew Research Center's Religion & Public Life Project* (blog), 26 Temmuz 2017. <https://www.pewforum.org/2017/07/26/findings-from-pew-research-centers-2017-survey-of-us-muslims/>

Okçu, Naci. *Şeyh Gâlib Dîvânı*. PDF: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 1. Basım. Erişim 15 Aralık 2021. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78404/seyh-galib-divani.html>

Oruç, Faruk Emrah. *Şevkânî'nin Muâmelâtla İlgili Görüşleri ve Eleştirisi (Neylu'l-evtâr Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Özafşar, Mehmet Emin. *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*. Ankara: Otto yayınları, 2. Basım, 2015.

Özgür, Ayşe Mutlu. *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar: Tek Ravili Tarikler Özelinde Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

Schacht, Joseph. *An Introduction to Islamic Law*. London: Oxford, 1966.

Schacht, Joseph. "On Mūsā b. 'Uqba's Kitāb al-Maghāzī". *Acta Orientalia* XXI (1953) (ts.), 288-300.

Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford, 1967.

Scheiber, Alexander (ed.). *Ignaz Goldziher Tagebuch*. Leiden: E.J. Brill, 1978.

Süyûtî, Celâleddîn es-. *Tedribü'r-Râvî Hadis Usûlü (İnceleme - Çeviri - Metin)*. çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoglu. 2 Cilt. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
http://ekitap.yek.gov.tr/urun/tedribu%E2%80%99r-ravi_688.aspx

Şahyar, Ataullah. "Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2003), 179-190. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/41676/503364>

Şahyar, Ayşe Esra. "Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî (1930-2017)". *İslam Araştırmaları Dergisi* 39 (30 Mart 2018), 184-191. <https://doi.org/10.26570/isad.410192>

Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.

Vaux, Carra de. *La Legende de Bahîra ou Un Moine Chretien Auteur du Coran*. Paris, ts.

Yaşar, İsmail - Gültekin, Ayşe. "Muhammad Mustafa Al-A'zamî's Joseph Schacht Criticism And Its Effects on Turkish Academy". *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (29 Aralık 2022), 200-230.

Yavuz, Hilmi. *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Boyut Matbaacılık A.Ş., 1. Basım, 1998.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, 2011.

Yıldırım, Enbiya. *Hadislere Gerek Yok Söylemi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2022.

Yılmaz, Rahile Kızılkaya. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2021.

Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Literatürü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2016.

Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. ‘Oṣmân ez-. *Târîḫü’l-İslâm ve Vefayâtu’l-Meşâhîri’l-A’lâm*. thk. ‘Umar ‘Abdusselâm et-Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1413/1993.

ABC News. “20 Years after 9/11, Islamophobia Continues to Haunt Muslims”. Erişim 11 Kasım 2021. <https://abcnews.go.com/US/20-years-911-islamophobia-continues-haunt-muslims/story?id=79732049>

Son Peygamber. “Bir Hadis Aliminin İlim Yolculuğu: Mustafa el-A’zami”. Erişim 14 Eylül 2021. <http://www.sonpeygamber.info/bir-hadis-aliminin-ilim-yolculugu-mustafa-el-azami>

“Cımbızlama safsatası”. *Vikipedi*, 22 Ocak 2022. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=C%C4%B1mb%C4%B1zlama_safsatas%C4%B1&oldid=26937571

Evrin Ağacı. “Cımbızlama Safsatası ve Alıntı (Söz) Madenciliği: İnsanlar, Kaynaklarını Art Niyetli Şekilde Seçerek Sizi Nasıl Kandırıyor?” 23 Aralık 2022. Erişim 15 Nisan 2023. <https://evrimagaci.org/cimbizlama-safsatasi-ve-alinti-soz-madenciligi-insanlar-kaynaklarini-art-niyetli-sekilde-secerek-sizi-nasil-kandiriyor-13321>

Karaman Habercisi. “Erciyes Üniversitesine TÜBA’dan 2 Ödül”. Erişim 30 Temmuz 2022. <https://www.karamanhabercisi.com/erciyes-universitesine-tubadan-2-odul-23950h.htm>

Kur’ân Yolu. Erişim 05 Aralık 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Güncel Türkçe Sözlük. “Müsteşrik”. Erişim 28 Mart 2021. <https://sozluk.gov.tr/>

Güncel Türkçe Sözlük. “Oryantalizm”. Erişim 28 Mart 2021. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=oryantalizm>

The Embassy of Good Science. “Selective Citation”. 03 Şubat 2021. Erişim 06 Mart 2022. <https://embassy.science/wiki/Theme:590b79a4-ab28-44a4-b090-7be5e20a72ad>

“TBMM’de Avrupa’da yükselen ırkçılık ve İslamofobi inceleme alt komisyonu toplandı”. Erişim 30 Kasım 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/tbmmde-avrupada-yukselen-irkcilik-ve-islamofobi-inceleme-alt-komisyonu-toplandi/2262877>

“YÖK Bilimsel Araştırma ve Etik Yönetmeliği”. Erişim 07 Mart 2022. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeligi.aspx>

